

Van traditioneel gebruik tot herbestemming

- *Transformatie als kans voor kerk en samenleving* -

Door Jelsma

Deze tekst werd gepubliceerd als onderdeel van Meer dan hout en steen - Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen, Uitg. Meinema 2^e druk 2012. Doelgroep: eigenaren van kerkgebouwen in Nederland, protestantse kerkgemeenten en rooms-katholieke parochies.

Inhoud Hoofdstuk:

1. KERKGEBOUWEN ALS VRAAGSTUK

De gastvrijheid van heiligen
Is een gebouw wel nodig?
Kern van het vraagstuk
De tijd dringt
Blikveld verruimen

2. IEDER GEBOUW HEEFT EIGEN MOGELIJKHEDEN

Aard van het gebouw geeft richting
Kwaliteiten als uitgangspunt
Transformatie is maatwerk

3. DIVERSE VORMEN VAN TRANSFORMATIE OP EEN RIJ

- A. Vernieuwing van de traditionele identiteit
- B. Meervoudig gebruik zonder ingrijpende verbouwing
- C. Verbouwing voor kerkelijk gebruik
- D. Verbouwing met behoud verkleinde kerkruimte
- E. Hergebruik door andere geloofsgemeenschap
- F. Transformatie voor geheel nieuwe functies
- G. Transformatie door nieuwbouw

4. OP WEG NAAR EEN GOEDE OPLOSSING

Aanbevelingen
Samenwerking schept kansen
Nieuwe constructies voor eigendom of beheer
Financieringsmogelijkheden
Transformatie stap voor stap
Toekomstbeeld

BRONNEN EN INFORMATIEPUNTEN

1. KERKGEBOUWEN ALS VRAAGSTUK

De gastvrijheid van heiligen

In een gedeelte van de middeleeuwse All Saints Church in Hereford in Engeland werd in 1997 een lunchroom gerealiseerd, terwijl daarnaast de kerkelijke praktijk volledig gehandhaafd bleef. Er is geen fysieke afscheiding tussen de lunchroom en de kerkruimte met al haar liturgische voorwerpen, de lunchroom is tijdens de erediensten gewoon geopend. Het kerkgebouw functioneert ook als centrum voor sociale activiteiten met gemiddeld ruim 3000 bezoekers per week. *'Het gebouw is een kerk, gemeenschapscentrum en café. Het is een plek waar mensen van alle geloofsrichtingen en godsdiensten welkom zijn om te bidden, een dienst bij te wonen, te praten, een heerlijke maaltijd te eten of de ruimte te gebruiken voor alle mogelijke voorstellingen en bijeenkomsten.'*¹ Het is een pioniersproject dat prikkelend werkt voor de gedachtevorming over het gebruik van kerkgebouwen in deze tijd. Kerkgebouwen vormen de erfenis van een rijk religieus verleden. Op dit moment wordt die erfenis in haar voortbestaan bedreigd. Zijn er mogelijkheden om de samenleving meer te betrekken bij het actieve gebruik van deze gebouwen en hoever kun je daarmee gaan? Kunnen de kerken ruimte bieden voor creatieve nieuwe oplossingen? De zorg voor de vele gebouwen weegt zwaar en kerken maken vaker scherp onderscheid tussen de zorg voor de gebouwen enerzijds en de eigenlijke kerntaak, namelijk het uitdragen van de boodschap van het geloof, anderzijds. In de praktijk is die scheiding niet zo eenvoudig, de geloofspraktijk is namelijk ook verweven met de omgeving waar die werd en wordt uitgeoefend, en bouwt voort op eeuwenoude tradities. Maar de samenleving en de rol van de kerk daarin is veranderd, vraagt om een professionele en transparante scheiding van taken en financiën en soms ook om een hele nieuwe koers. Om oplossingen te vinden voor het voortbestaan van kerkgebouwen is het goed om nader te onderzoeken in hoeverre het gebruik van de kerkgebouwen voldoende is afgestemd op de huidige tijd, of de gastvrijheid naar de samenleving nog te verbeteren valt en waar die misschien een hele nieuwe vorm kan krijgen in de vorm van gehele of gedeeltelijke herbestemming.

De lunchroom 'Cafe@All Saints' werd in 1997 geopend in de **All Saints Church in Hereford in Engeland**, die onderdeel is van de Church Of England. Het ambitieuze plan voor het vestigen van een lunchroom in de kerk ontstond vanuit de parochie om het onderhoud van het kerkgebouw te bekostigen en tegelijkertijd een gastvrije plek te kunnen bieden aan bezoekende toeristen; voor de realisatie is door de parochie actief aan fondswerving gedaan. De lunchroom is gespecialiseerd in vers kwaliteitsvoedsel en is financieel onafhankelijk van de kerk; de eigenaar beheert nog twee andere lunchrooms in kerkgebouwen in Cambridge en Londen.

Is een gebouw wel nodig?

In veel steden en dorpen in Nederland is sprake van fusies van kerkgemeenschappen en het sluiten van kerkgebouwen. Een afnemend aantal kerkleden leidt tot de gedachte dat er ook minder kerkgebouwen nodig zijn, bijvoorbeeld: 'We hebben vijf kerkgebouwen, we hebben er nog maar 1 nodig'. Vervolgens wordt onderzocht welke kerkgebouwen het beste kunnen worden gesloten. Deze handelwijze heeft tot gevolg dat op korte termijn een heel groot deel van de kerkgebouwen in Nederland zijn functie verliest. Is dat erg? Misschien niet. Er zijn tenslotte ook andere bestemmingen voor te vinden. Sloop van kerkgebouwen blijkt wel op grote weerstand te stuiten in de samenleving. Kerkgebouwen worden nog altijd beschouwd als een dierbare herinnering en als een baken in de

---

¹ Informatie van de website van Café@AllSaints: www.cafeatallsaints.co.uk

omgeving². Willen de kerken nog betrokken blijven bij die vertrouwde bakens? Of is voor de overdracht van geloof een gebouw niet meer nodig? Dirk van Weelden, die zichzelf mysticus van de stadsrand noemt, stelt: *‘Goed beschouwd kan overal, mits communicatief en logistiek goed voorbereid, een geestelijk evenement plaatsvinden. Wat vroeger het monumentale effect van een gebouw was, is nu te bereiken met optredens, videowalls, versterkt geluid en mediacampagnes. Dat betekent dat ook de afvalruimtes, de braakliggende stroken, de loze ruimte tussen snelwegen, de stille parkeerplaatsen tussen flats, de gezapige kleine winkelcentra en de Ikea, plaatsen kunnen zijn waar ‘het’ wordt beleefd, geopenbaard en gedeeld. Het geestelijke heeft eigenlijk geen statisch thuis meer. Het reist en beweegt.’*³ Vanuit die gedachte is het niet erg als de religieuze bestemming van kerkgebouwen verdwijnt. De vraag is wel wat er in dat geval van die religieuze bouwwerken overblijft. De publieke belangstelling voor erfgoed, ook voor religieus erfgoed, is op dit moment juist groot⁴. Het lijkt er op dat het tempo van onze tijd een extra behoefte schept aan ankerplaatsen, punten voor verstillings, voor een vertraging van de tijd; ook een behoefte aan plekken voor een mystieke beleving, door middel van religieuze architectuur, muziek en kunst. Kerkgebouwen zijn toch het natuurlijke domein voor die behoefte? Bovendien kan goede vormgeving ons naar God leiden, concludeert priester Michiel Remery in zijn proefschrift over het werk van de architect-monnik Hans van der Laan⁵, die aan de wieg stond van de minimalistische bouwstijl van diverse abdijen en naoorlogse kerkgebouwen en hun interieurs.⁶

Kern van het vraagstuk

Leegkomende kerkgebouwen zijn in feite een veruiterlijking van de verloren band tussen kerk en samenleving. Volgens het meerjarenonderzoek van het CBS over de maatschappelijke ontwikkeling in de afgelopen 111 jaar is het functieverlies van de kerken de belangrijkste reden voor de ontkerkelijking in Nederland: *‘Nieuwe instituties namen de rol van kerk en godsdienst over in bijvoorbeeld de armenzorg en het verenigingsleven; kerkelijke en godsdienstige waardepatronen boetten aan betekenis in’*⁷. Vanuit de visie van missionair theoloog Hans Hoekendijk (1912 – 1975) zou dit juist gezien kunnen worden als het succes van de kerken. *‘De kerk moet de wereld trouw blijven, niet om uit haar enige gelukzalige lieden te redden voor het hiernamaals, maar om tekenen op te richten van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde’*⁸. Theo Hetteema vat Hoekendijks ideeën als volgt samen: *‘God wendt zich tot de wereld. De kerk moet dat weerspiegelen en moet niet tussen God en de wereld gaan staan’*⁹. Volgens theoloog en bijzonder hoogleraar Europese cultuur en Christendom Matthias Smalbrugge kan er in de relatie tussen kerk en samenleving nog wel het één en ander verbeterd worden. *‘Kerk en theologie denken niet over de plaats van de mens. Ze proberen een geloof vorm te geven dat enerzijds een verdedigingswal moet zijn tegen de samenleving,*

² ‘Kerken zijn geliefd als bakens voor de buurt’, Trouw 10 febr. 2009. Onderzoek in Rotterdamse wees uit dat voor 86% van de burgers het kerkgebouw grote emotionele waarde heeft als ‘bakens van herkenning’.

³ Lezing van Dirk van Weelden: *De geestelijke stad*, uitgesproken in Dordrecht 2008 ter gelegenheid van de prijsvraag voor de bouw van een nieuwe spirituele ruimte in de stad: ‘Bouwen voor de geest’.

⁴ *Het bereik van het verleden, Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed*; Frank Huysmans en Jos de Haan, Onderzoek van het SCP, Den Haag 2007

⁵ Zie ook de Van der Laanstichting, www.vanderlaanstichting.nl

⁶ Michel Remery, *Mystery and Matter: On the relationship between liturgy and architecture in the thought of Dom Hans van der Laan osb (1904-1991)*, Proefschrift Univ. Leiden 2011

⁷ *Terugblikken, een eeuw in statistieken*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 2010

⁸ Frank Petter: *Profanum et Promissio, het begrip wereld in de missionaire ecclesiologieën van Hans Hoekendijk, Hans Jochen Margull en Ernst Lange*, RUG 2002

⁹ Artikel van Theo L. Hetteema: *De missionaire gemeente: blijvend binnenste buiten? Een vergelijking tussen Hoekendijk en de Emerging Churches*

anderzijds zich aan die samenleving wil aanpassen. Binnen die paradox heeft het echte leven geen kans meer in de kerken'.¹⁰ Hij pleit voor een kerk waar mensen meer van God en zichzelf kunnen genieten. *'De mens moet een eigen maat mogen hebben en niet naar Gods maat gemeten, gewogen en te licht bevonden worden*'. Het is een interessante vraag of en hoe die gedachte meer vorm zou kunnen krijgen in het gebruik van kerkgebouwen. Als het bestaande gebruik van kerkgebouwen niet meer aansluit op de huidige tijd, kan in een verandering van het gebruik van die kerkgebouwen een kans liggen om de relatie met de samenleving weer te herstellen, en juist recht te doen aan de eigenlijke opdracht van de kerken.

De tijd dringt

Onze tijd kenmerkt zich door de nieuwe media, open informatie, zelfstandige en mondige individuen, tijdelijke vormen van samenwerking, flexibel gebruik van gebouwen, kleinschalige initiatieven en grote evenementen, wereldwijde verbindingen. Kerken en kerkgebouwen zijn daar nog weinig op ingesteld. Soms functioneren historische kapellen prachtig en onveranderd als een verstilde oase in onze versnelde tijd, maar veel kerkgebouwen functioneren niet actief voor hun omgeving en verliezen daardoor soms ook het draagvlak voor hun instandhouding. Dan is het belangrijk om naar oplossingen te zoeken. Er zijn in Nederland al veel voorbeelden ontwikkeld waarbij de publieke betrokkenheid bij kerkgebouwen op een nieuwe manier vorm heeft gekregen. Soms met behoud van een traditionele kerkelijke functie, soms op een hele nieuwe manier, in de vorm van herbestemming. In dat geval wordt de identiteit van het kerkgebouw in feite opnieuw gedefinieerd. Wanneer kerk en samenleving zich ten opzichte van dit vraagstuk afwachtend opstellen zal de toekomst hen mogelijk kunnen overvallen, met alle bijbehorende frustraties. Wat dit voor een lokale gemeenschap kan betekenen werd zichtbaar in de documentaires *Kerk te koop* van Frans Bromet¹¹ en *Grote Genade* van Lieza Röben¹². Het blijkt voor gelovigen, maar duidelijk ook voor omwonenden, ingrijpend te zijn als een kerkgebouw als gemeenschapsgebouw verdwijnt, zomaar verandert in een tandartsenpraktijk of zelfs wordt gesloopt. Het wordt ervaren als een vernieling van erfgoed waar een sterke emotionele binding mee bestaat. Wat zijn goede keuzes om religieuze gebouwen in stand te houden en hoe bereik je die?

Blikveld verruimen

Voor het verruimen van het blikveld op het vraagstuk kan het leerzaam zijn om over de grenzen van de eigen tijd en situatie heen te kijken en te bezien hoe in het buitenland of bij andere religies met de gebouwen is omgegaan. De treurige situatie van de synagogen in Nederland¹³ is bijvoorbeeld heel instructief, ook met betrekking tot het vraagstuk van behoud en herbestemming; op veel plaatsen in Nederland worden nu pogingen ondernomen om te redden wat er nog te redden valt en verdwenen erfgoed weer terug te brengen waar het eerder werd verwijderd. De verschijningsvorm en het gebruik van moskeeën in Nederland maakt ook veel zichtbaar over de relatie tussen geloof en samenleving en de doorlopende veranderingen daarin. Veel moskeeën zijn een echt sociaal centrum

---

¹⁰ Uit het artikel *'Opnieuw genieten'* in Trouw 11 september 2010. Matthias Smalbrugge is bijzonder hoogleraar Europese cultuur en Christendom aan de VU en predikant van de Protestantse Gemeente Aerdenhout.

¹¹ De documentaire *Kerk te koop* van Frans Bromet werd uitgezonden in de rubriek Dokument van de NCRV op 14 januari 2008 en brengt de besluitvorming in beeld rondom de afstoting van twee PKN-kerkgebouwen in Weesp.

¹² De documentaire *Grote Genade* van Lieza Röben werd vertoond op het filmfestival Utrecht in 2009 en uitgezonden op de L1 (Omroep Limburg) in maart 2010. De film toont de worsteling van de parochianen van de O.L.V. Maagd der Armen in het Limburgse plaatsje Hoensbroek met de dreigende sluiting van hun kerkgebouw.

¹³ Edward van Voolen en Paul Meijer: *Synagogen van Nederland*, fotografie Willy Lindwer, Zutphen 2006

met allerlei functies voor de eigen achterban. De publicatie *'De Moskee, Politieke, architectonische en maatschappelijke transformaties'*¹⁴ van Ergün Erkoçu toont een ontwikkeling in moskeetypen van 'schuilmoskee' naar 'heimwee- en poldermoskee'. Het boek biedt ook een indruk van vernieuwende 'moskee-concepten', mooi vergelijkingsmateriaal voor een transformatie van kerkgebouwen. De vraag hoe een godshuis kan functioneren in deze tijd en voor nieuwe generaties blijkt relevant voor alle godsdiensten. Wanneer er een kloof is ontstaan tussen kerk(gebouw)en samenleving is het van belang om enerzijds te bepalen welke behoeften er leven ten opzichte van de kerken en anderzijds wat kerkgebouwen daarin kunnen bieden. Aan de hand van de mogelijkheden van het gebouw laten de opties zich concreet definiëren. Een kerkgebouw kan een ruimte voor geloofsbeleving bieden, kan een rol vervullen in de overdracht van de geloofstraditie, op een rituele of educatieve wijze, kan mensen bij elkaar brengen voor zorg of ontmoeting en nog veel meer. Er is een heel scala aan functies die kerkgebouwen kunnen huisvesten om tegemoet te komen aan behoeften in de samenleving. Interessant is in dit verband de studie van Paul Post naar sacrale domeinen in de samenleving¹⁵. Post verkent historisch de functie van de heilige plaats als tempel en plaats van ontmoeting, maar richt zijn blik ook breder op de relatie tussen plaats, ritueel en religie in de samenleving. Hij onderscheidt vier maatschappelijke rituele domeinen: het *religieus* domein, het domein van *gedenken*, het *cultureel* domein en het *recreationeel* domein. Hij pleit voor een 'gastvrije liturgie', zonder 'rituele arrogantie', die zich afstemt op het milieu van de samenleving. Hij noemt als voorbeeld de prestigieuze moderne Tor Tre Teste-kerk in Rome van architect Richard Meier, vanwege de manier waarop Italiaanse wijkbewoners er zij aan zij zitten met mediterende architectuurtoeristen. Al draagt de studie de titel 'Voorbij het kerkgebouw', de reflectie is ook te benutten voor een bezinning over het functioneren van bestaande kerkgebouwen. Vanuit de samenleving kunnen mogelijk meer concrete ideeën en oplossingen ontstaan om het traditionele gebruik van een kerkgebouw op een eigentijdse manier voort te zetten, functies uit te breiden of ze bewust in een hele nieuwe (seculiere) vorm te gieten.

2. IEDER GEBOUW HEEFT EIGEN MOGELIJKHEDEN

Aard van het gebouw geeft richting

Zoals er verschillen zijn tussen geloofsopvattingen, zijn er ook verschillen tussen de gebouwde kerken. Oude kerken getuigen van veel plaatselijke historie, reden waarom het cultuurhistorische belang voor het publiek een belangrijke factor vormt. Andere kerkgebouwen getuigen vooral van een bepaalde devotie of geloofsvisie of de kentering daarin, zoals de Reformatie of afscheidingsbewegingen. De aard en betekenis van een kerkgebouw toont zich in de situering, bouwstijl, indeling en het interieur en geeft vaak ongemerkt ook richting aan diverse vormen van gebruik, zowel als het gaat om kerkelijk gebruik als om gebruik voor een nieuwe functie. Een stadskerk kent andere mogelijkheden voor nevengebruik dan een kerk in een dorp of op het platteland; een centraal gelegen gebouw trekt andere bezoekers dan een gebouw in een buitenwijk. Veel kerken uit de tijd van de wederopbouw, de tijd na de Tweede Wereldoorlog, werden speciaal gebouwd voor een wijk- of buurtfunctie. Het zijn juist deze gebouwen die in grote aantallen hun oorspronkelijke actieve functie kwijt raken, zowel door de afname van het traditionele kerkelijke

---

¹⁴ Ergün Erkoçu en Cihan Buğdacı: *De Moskee, Politieke, architectonische en maatschappelijke transformaties*, uitgave van het NAI 2009; ook verschenen in het Engels.

¹⁵ Paul Post: *Voorbij het kerkgebouw. De speelruimte van een ander sacraal domein*; Heeswijk 2010.

gebruik als door een verandering van de samenstelling van de bevolking in de naoorlogse wijken. Deze gebouwen kunnen door een verandering van functie opnieuw een spilfunctie vervullen in de omgeving. Helaas is hun locatie vaak ook economisch interessant voor ontwikkelaars; dit stelt kerkbesturen voor principiële keuzes of winstmaximalisatie bij de overdracht van kerkelijk vastgoed gerechtvaardigd is om tekorten in de eigen begroting aan te vullen, ten nadele van minder kapitaalkrachtige gegadigden uit de wijk. Marisa Melchers¹⁶ verrichtte een uitgebreid onderzoek naar de ontwikkeling in de kerkbouw in ons land in de twintigste eeuw vanuit liturgisch en planologisch perspectief. Ze ziet deze kerkgebouwen als bedreigd cultuurgoed en toont aan hoe de verschillende kerkgebouwen zowel de ontwikkeling in geloofsvisies als de ontwikkeling in de samenleving zichtbaar maken. Om de functie van een kerkgebouw nieuw leven in te blazen is die eigen aard en betekenis van het gebouw vaak een mooi uitgangspunt. Een belangrijke religieuze traditie is iets om te koesteren; die kan ook als herinnering een inspiratiebron blijven voor de toekomst. Bij nevengebruik of herbestemming is de aard van het kerkgebouw ook richtinggevend. In een gebouw met een rijke decoratie moet ruimte blijven om die decoratie te kunnen bewonderen. In een gebouw met een prachtige akoestiek moet die liefst ook kunnen blijven klinken. In een meer praktische ontmoetingsruimte kunnen ook meer praktische sociale functies worden ondergebracht. Zo reikt ieder gebouw vaak haar eigen oplossingen aan, in relatie tot de behoeften in de omgeving en de ligging.

De **Kapel van Genooi in Venlo** trekt al sinds de 17^e eeuw veel bezoekers, maar de wandelaars van het Pieterpad¹⁷ vormen een nieuw publiek. Er worden dagelijks honderden kaarsen opgestoken. De St. Martinusparochie¹⁸, waar de kapel onderdeel van uitmaakt, nam in 2007 het initiatief om een naastgelegen schuur te verbouwen tot koffieschenkerij De Genuujerie¹⁹. Deze wordt geëxploiteerd door Dichterbij, een organisatie die tot doel heeft om mensen met een verstandelijke beperking volwaardig te laten deelnemen aan de samenleving. Het beheer en de openstelling van de kapel worden verzorgd door vrijwilligers van de Stichting Vrienden van de Kapel van Onze Lieve Vrouw van Genooi.

De **Titus Brandsma-kapel in Nijmegen**, een Gemeentelijk Monument uit 1960, is sinds 2003 de thuisbasis van de Stichting Het Kruispunt Nijmegen²⁰, die zich inzet voor straatpastoraat. Er wordt gewerkt vanuit de 'presentiebenadering' die uitgaat van een relatie van wederkerigheid. De financiering van het herstel en de herinrichting van de kapel werd ondersteund door ondernemers en de Stichting Het Volksbelang 1895; inzet is o.a. geleverd door 'mensen van de straat'. De financiering van de activiteiten blijft een punt van zorg. Eén van de vaste projecten van de Stichting is het 'Atelier van de overlevingskunst'.

De naoorlogse **Stephanuskerk in de wijk Overvecht in Utrecht** werd een centrum voor 'community arts'. Via een huur-koopconstructie werd het PKN-kerkgebouw overgedragen aan een gemeentelijke stichting voor kunsthuisvesting. Het gebouw is nu actief in gebruik voor buurttheater, jongerenradio, creatieve bedrijfjes en andere activiteiten en draagt daardoor bij aan de verbetering van de wijk.

---

¹⁶ Marisa J. Melchers: *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw. Functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving*; te verschijnen bij NAI-uitgevers in 2011

¹⁷ Het 'Pieterpad' is een lange afstandswandeling van Pieterburen (Noord-Groningen) naar de St. Pietersberg (Zuid-Limburg), die tussen 1975 en 1981 is uitgestippeld door de dames Toos Goorhuis en Bertje Jens; zie www.pieterpad.nl

¹⁸ www.sintmartinusvenlo.nl

¹⁹ www.genuujerie.nl

²⁰ www.kruispuntnijmegen.nl

Kwaliteiten als uitgangspunt

Bij de wens om een kerkgebouw meer te ontsluiten voor publiek of het te verbouwen voor nieuwe functies is het belangrijk om de bestaande kwaliteiten als uitgangspunt te nemen. Wat is de kunst- en cultuurhistorische waarde, wat is het belang van de architectuur, waar liggen educatieve of zakelijke mogelijkheden? Overleg met deskundigen kan van belang zijn om de kwaliteiten goed in beeld te krijgen. Dat geldt vanzelfsprekend voor gebouwen met een monumentenstatus, maar ook voor onbeschermd karakteristiek erfgoed. Soms is de samenhang van meerdere gebouwen van speciale historische waarde, soms de stedenbouwkundige ligging. Er kan ook sprake zijn van monumentaal groen rondom de kerk en van archeologische waarden, door de aanwezigheid van resten van oudere kerkgebouwen in de bodem. Al deze waarden kunnen een aanknopingspunt zijn om de relatie tussen het kerkgebouw en het publiek opnieuw tot stand te brengen. Zowel vanuit de samenleving²¹ als vanuit de kerken²² klinkt de oproep om kerkgebouwen meer open te stellen voor publiek. Het interieur van kerken bevat liturgische inventaris en religieuze kunstvoorwerpen die veel informatie bieden over de religieuze traditie. Voor sommigen is dit vanzelfsprekend, voor nieuwe bezoekers of schoolklassen soms een bijzondere ervaring of interessante eyeopener. Soms is er sprake van interieurkunst waarvan de waarde lang niet onderkend is, maar die gaandeweg in waardering toeneemt. Een voorbeeld vormt de wandkunst in naoorlogse gebouwen, waar zelfs een speciale zoekactie voor is gestart door het Instituut Collectie Nederland²³. Bij de sloop van een kerkgebouw gaat onherroepelijk erfgoed verloren. Bij transformaties kan een evenwicht gevonden worden tussen de historie van het gebouw en vernieuwingen. Ontwerpers en architecten kunnen op een prachtige manier de historie als uitgangspunt nemen bij een verbouwing. Ook de emotionele waarde van een gebouw voor de buurt of praktische gebruiksmogelijkheden kunnen belangrijke kwaliteiten zijn van een kerkgebouw. Een ruim gelegen gebouw kan bijvoorbeeld van grote waarde zijn als oefenruimte voor muziekgezelschappen die elders geluidsoverlast veroorzaken. Bij het sluiten van kerkgebouwen raken veel lokale verenigingen hun onderdak of podium kwijt; ze kunnen vaak moeilijk elders terecht.

Om de 15^e /16^e-eeuwse **Grote Kerk in Veere**²⁴ voor sloop te behoeden werd deze in 1881 opnieuw eigendom van de staat en het eerste Rijksmonument; de kerk valt onder de verantwoordelijkheid van de Rijksgebouwendienst²⁵. In 2004 werd het gebouw in gebruik genomen als nieuw onderkomen voor MuziekPodium Zeeland²⁶, een organisatie die in de hele provincie projecten en concerten organiseert. De kerk draagt de sporen van de opkomst en het verval van de Zeeuwse havenstad; de Napoleontische periode diende als inspiratiebron bij de fraaie terughoudende renovatie van het gebouw. Er worden concerten gegeven en er is ruimte voor culturele verhuur. In de zomermaanden is de kerk bijna dagelijks geopend voor het publiek.

---

²¹ Het is één van de aanbevelingen uit het rapport *'Kerken, Kostbaar, Kwetsbaar, Kansrijk – Nieuwe vormen van gebruik als middel tot behoud'*, Haalbaarheidsonderzoek m.b.t. de kerken van de SOHK in Noord-Holland door Stadsherstel Amsterdam, 2011

²² Het Bisdom Den Bosch besloot in het Jaar Religieus Erfgoed 2008 lokale parochies op te roepen om kerkgebouwen ook buiten de vieringen overdag meer open te stellen, vanwege 'een toenemende behoefte aan bezichtiging en bezinning van een grote groep niet-kerkbetrokkenen'.

²³ Het ICN startte het project 'Help wandkunst opsporen', zie www.helpwandkunsttopsporen.nl

²⁴ www.grotekerkveere.nl

²⁵ www.rgd.nl

²⁶ www.muziekpodiumzeeland.nl

De Oude Kerk in Amsterdam uit 1260 is een historische oase midden op de Wallen. De kerk is eigendom van en wordt beheerd door een stichting; de Protestantse Oudekerksgemeente is vaste gebruiker. De historische kwaliteiten van de kerk worden bijzonder goed benut voor publieksactiviteiten. Men besloot de oude vloergraven onaangeroerd te laten, zodat er nog altijd ruim 10.000 mensen in de kerk begraven liggen. De informatie over de vloergraven werd via internet ontsloten²⁷ en trekt ook vanuit het buitenland bezoekers. Het onderhoud van de kerk wordt gefinancierd door een entreprijs voor bezoekers, door verhuur voor activiteiten en door huurinkomsten uit de oude woningen die tegen de kerk aan zijn gebouwd.

De **St. Willibrorduskerk in Vierakker**²⁸ kon in de originele staat worden behouden dankzij nieuwe functies voor pastorie en bijgebouw. In de pastorie is een gezinshuis gevestigd voor kinderen met een verstandelijke beperking; dit is een vestiging van antroposofisch opvangcentrum Urtica De Vijfprong bij Vorden. In het voormalige parochiecentrum 'Het Ludgerusgebouw' is nu een horecagelegenheid gevestigd; deze ruimte is ook te huur voor buurtactiviteiten. De kerk is enkel in gebruik als kerk en heeft een prachtig rijk gedecoreerd neo-gotisch interieur. De kerk is bijna alle dagen van het jaar opengesteld voor bezoek.

De **Paaskerk in Zaandam**²⁹ is een modern kerkgebouw uit 1957 van architect K.L.Sijmons. Op diens verzoek maakte Karel Appel het ontwerp voor een zesdelig glasappliqué-raam van 1.50 bij 20 meter met de titel 'De Schepping'. Spontaan schilderde hij ook een tekst op de wand van de kerkzaal: "De ganse schepping wacht met reikhalzend verlangen op het openbaar worden der zonen Gods"; deze moest echter op last van het kerkbestuur weer worden verwijderd. In 2005 verkocht de Hervormde Gemeente het kerkgebouw aan de Vrij Evangelische Gemeente 'Maranatha', maar de ramen werden van de verkoop uitgesloten. Minister Plasterk verleende het kerkgebouw in 2007 de rijksmonumentenstatus, in de hoop daarmee de kunst van Appel op de oorspronkelijke locatie te kunnen behouden. Na advies van het ICN worden de ramen gerestaureerd.

Transformatie is maatwerk

Het vernieuwen van een kerkgebouw voor nevengebruik of herbestemming is altijd maatwerk, afhankelijk van de wensen en van de mogelijkheden van het kerkgebouw voor transformatie voor andere functies. Nederland heeft in vergelijking met andere landen de nodige ervaring opgedaan met de verbouwing en herbestemming van kerken. Op initiatief van de Bisdommen Haarlem en Rotterdam en in samenwerking met Bureau Belvedere werd in het Jaar van het Religieus Erfgoed 2008 een onderzoek gedaan naar de herbestemming van kerkgebouwen in Nederland: de *Inventarisatie Herbesteding Kerken en Kerklocaties*³⁰. Daarin werden 927 kerkgebouwen achterhaald die sinds 1970 aan de eredienst zijn onttrokken en werd informatie over de huidige situatie verzameld. Het leverde interessante informatie op, zowel over de verschillen in keuzes tussen sloop of behoud van kerkgebouwen als over de keuzes voor herbesteding. Binnen de kerken is de discussie over meer - of minder gewenste vormen van herbesteding nog in volle gang. Een centrale visie hierover van de kerken is zinvol om kaders aan te geven; tegelijkertijd zijn het gebouw en de plaatselijke situatie bepalend voor de reële opties. Het is van belang om niet bij voorbaat allerlei mogelijkheden uit te sluiten, dit remt de creativiteit die noodzakelijk is voor het

---

²⁷ www.gravenopinternet.nl

²⁸ www.katholiek-vierakker-wichmond.nl/Kerk.htm

²⁹ www.vegzaamdam.nl

³⁰ *Onderzoek Herbesteding Kerken en Kerklocaties*, uitgevoerd door Nicole Roeterdink in opdracht van de Bisdommen Haarlem en Rotterdam, met steun van projectbureau Bureau Belvedere. De inventarisatie is ook online beschikbaar.

scheppen van nieuwe kansen voor het behoud van kerkgebouwen. Diverse bouwkundefaculteiten hebben nieuwe instrumenten ontwikkeld voor het keuzeprocess voor het hergebruik van kerkgebouwen, zoals de Herbestemmingswijzer³¹ en de Transformatiewijzer³². Bij organisaties zoals Stadsherstel Amsterdam en de Stichting Oude Groninger Kerken is al veel knowhow gebundeld. Zowel provinciaal, landelijk als op Europees niveau vindt steeds meer uitwisseling en bundeling plaats van expertise op dit gebied. Deze uitwisseling kreeg in november 2010 een nieuwe impuls tijdens de internationale netwerkbijeenkomst *'Working together for places of worship'* in Canterbury, waar 24 landen aan deelnamen. Het resulteerde in de oprichting van het Europese forum *'Future for Religious Heritage'*, met ondersteuning van meerdere universiteiten en erfgoedorganisaties. Meer informatie is te vinden op de website: www.placesofworship.eu.org

De Zaaier op de Rozengracht in Amsterdam, oftewel de RK St. Ignatiuskerk uit 1929, werd in 1981 verbouwd tot de Turkse Al Fatihmoskee. De oorspronkelijke ingang werd gesloten om er de mihrab ofwel gebedsruimte te kunnen plaatsen, vanwege de gebedsrichting naar het oosten. Het interieur van het kerkgebouw bleef – op de verwijdering van de banken na – vrijwel ongewijzigd gehandhaafd en het gebouw vervult een belangrijke rol voor de Turkse geloofsgemeenschap. Deze vorm van hergebruik door een andere religie wordt op dit moment niet meer toegestaan voor Rooms-katholieke kerkgebouwen.

Het Witte Kerkje in Castricum uit 1908, op het terrein van psychiatrisch ziekenhuis Duin en Bosch, werd door de toevoeging van een modern 'meubel' in de ruimte in 1998 geschikt gemaakt voor multifunctioneel gebruik. Het meubel bevat een pantry en een trap naar het koor. Het koor is afsluitbaar gemaakt met luiken en daardoor te gebruiken als extra vergaderruimte. Het kerkje wordt naast diensten van de Protestantse Gemeente Castricum³³ o.a. ook gebruikt voor lezingen en concerten. Doordat het meubel is voorzien van akoestische panelen worden er nu ook geluidsopnames gemaakt.

De **Dominicanerkerk in Maastricht**, met bouwlagen uit de 13^e, 14^e, 15^e en 17^e eeuw, kreeg na een jarenlang gebruik als stadsmagazijn, postkantoor en fietsenstalling een nieuwe functie als filiaal van Boekhandel Selexyz; volgens The Guardian³⁴ is het de mooiste boekhandel ter wereld. Er werd op een vernuftige wijze een moderne inbouw gerealiseerd (een 'boekenflat') die recht doet aan de monumentaliteit van het kerkgebouw. Het ontwerp van de inrichting is toegepaste kunst op hoog niveau; de kruisvormige tafel in de lunchroom in het voormalige koor van de kerk vormt een respectvolle verwijzing naar het verleden. De oude muurschilderingen worden momenteel hersteld en zullen weer in volle glorie zichtbaar zijn. Het kerkgebouw kreeg een stalen entree in de vorm van een boek.

De Heilig Hartkerk in Hengelo uit 1955 werd verbouwd tot nieuwe locatie voor de naastgelegen St. Plechelmusschool. Het project ontving in 2010 de Gouden Piramide, een Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap in de architectuur, stedenbouw, landschapsarchitectuur, infrastructuur en ruimtelijke ordening. Volgens de jury heeft directeur Anneke Kuipers van de basisschool *'met veel volharding een proces op gang gebracht om de nabijgelegen, leegstaande kerk te benutten om de groeiende school een nieuw onderdak te bieden'*. Hiertoe moest jarenlang veel scepsis overwonnen worden. *'Haar volhardende inzet, in samenwerking met haar bestuur en de gemeente, maakt duidelijk*

---

³¹ *Herbestemmingswijzer, herbestemming van bestaand vastgoed*, M. Hek, J. Kamstra, R.P. Geraerds; gemaakt in opdracht van PRC Bouwcentrum en TU Delft, 2004

³² *Transformatiewijzer*, afstudeerproject Ari Stevens & Thomas de Ridder, Avans Hogeschool Tilburg, 2010

³³ www.protestantsegemeentecastricum.nl

³⁴ *Top Shelves*, The world's 10 best bookshops by Sean Dodson, The Guardian, 11 jan. 2008

dat het geloof in een ideaal, een droom, tot ongekende prestaties kan leiden. Dat stemt bijzonder hoopvol.'

3. DIVERSE VORMEN VAN TRANSFORMATIE OP EEN RIJ

Voor het vernieuwen van het gebruik van een kerkgebouw zijn allerlei mogelijkheden, die zich het best laten toelichten aan de hand van praktijkvoorbeelden. De transformatie kan zowel voortgezet kerkelijk gebruik betreffen als neven- of hergebruik voor andere functies. De genoemde voorbeelden hebben alle tot doel om het maatschappelijke functioneren van een kerkgebouw te verbeteren; in alle gevallen is er sprake van transformatie, ofwel in de aanpassing van het gebruik of van het gebouw. De verschillende mogelijkheden zijn als volgt te onderscheiden:

- A. Vernieuwing van de traditionele identiteit
- B. Meervoudig gebruik zonder ingrijpende verbouwing
- C. Verbouwing voor kerkelijk gebruik
- D. Verbouwing met behoud verkleinde kerkruimte
- E. Hergebruik door andere geloofsgemeenschap
- F. Transformatie voor geheel nieuwe functies
- G. Transformatie door nieuwbouw

Deze categorieën worden hier nader toegelicht.

A. Vernieuwing van de traditionele identiteit

Om aansluiting te blijven vinden met het publiek in een veranderende tijd kunnen aanpassingen nodig zijn. Het kan hierbij gaan om een radicale vernieuwing, maar ook om een eigentijdse benadering van de oude identiteit en tradities, zodat die weer een nieuw publiek kunnen bereiken. Zo is er bijvoorbeeld in het kader van 'bezingingstoerisme' een grote opleving zichtbaar van de belangstelling voor oude pelgrimsroutes en bedevaartplaatsen³⁵; kerkgebouwen kunnen daar een belangrijke rol in vervullen. In meerdere provincies is inmiddels actief aandacht voor het belang van deze nieuwe publieke vorm van bezinnen via natuur en religieus erfgoed.

De **Mariakapel**³⁶ in **Holthees** is gelegen aan het 'Pieterpad', de lange afstandswandeling van Pieterburen in Groningen naar de Sint Pietersberg ten zuiden van Maastricht. De kapel maakt ook deel uit van 'De Kapellekestocht', een fietstocht van 23 km. langs 7 kapellen en een aantal bijzondere begraafplaatsen. De Mariakapel is dagelijks geopend als devotiekapel. Het beheer is in handen van een stichting.

De oude **St. Joostkapel**³⁷ in de Ginnekenstraat, een drukke winkelstraat in het centrum van **Breda**, werd in 1637 door de Protestanten gesloten en deed geruime tijd dienst als stal, opslagruimte en woning. In 1947 werd de kapel opnieuw gewijd aan Maria en tegenwoordig lopen veel mensen er tijdens het winkelen graag even binnen. Er worden jaarlijks 50.000 kaarsen opgestoken; de financiële vergoeding hiervoor vormt een belangrijke ondersteuning voor het onderhoud van de kapel.

³⁵ Het Meertensinstituut bracht 662 bedevaartplaatsen in Nederland bijeen in de databank: www.meertens.knaw.nl/bedevaart

³⁶ www.mariakapel.nl

³⁷ www.mariakapellen.nl/breda.htm

De **Annakapel**³⁸ in het Brabantse dorpje **Molenschot** kreeg te maken met een nieuwe toeloop van bezoekers toen landelijk bekend werd dat de heilige Anna de beschermheilige is voor mensen die een partner zoeken of een kinderwens hebben; de uitdrukking luidt: *'Met Sint Anneke gaat ieder Anneke om 'n manneke en ieder manneke om 'n Anneke'*. Er is een jaarlijkse Annaviering in de kerk op 26 juli, de naamdag van de heilige; de kleine oude kapel is doorlopend open voor bezoekers en ook in gebruik als trouwlocatie.

'De Fermanje' (oftewel De Vermaning) in het Friese **Jirnsom** uit 1648 kreeg na de sluiting door particulier initiatief een nieuwe bestemming voor o.a. culturele activiteiten en exposities. In de woorden van initiatiefneemster Alice Jongbloed: "Ik wilde er een nieuwe kerkelijke functie aan geven met behoud van de sfeer, maar dan op een moderne manier: geen preken maar bijeenkomsten, een ruimte om in te zingen, te rouwen en te trouwen."³⁹ Er is ook materiaal te koop over de historie en cultuur van Friesland. Het kerkje is enkele middagen per week open en maakt deel uit van het Doopsgezinde erfgoed in de provincie, waar diverse publieksroutes aan zijn gewijd.

B. Meervoudig gebruik zonder ingrijpende verbouwing

Veel kerkgebouwen hebben naast het kerkelijk gebruik een actieve functie voor allerlei culturele en maatschappelijke activiteiten; inkomsten uit de verhuur van het gebouw ondersteunen de kosten voor het onderhoud van het gebouw. De inzet hiervoor wordt geleverd door een groot aantal vrijwilligers en is soms georganiseerd via een stichting. Dit betreft vooral protestantse kerken, omdat gebruik voor niet-kerkelijke activiteiten in de Rooms-katholieke kerken maar beperkt wordt toegestaan. Veel beheerders van kerkgebouwen hebben zich verenigd in de Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen⁴⁰ en de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer⁴¹. In deze verenigingen is veel waardevolle praktijkkennis gebundeld die van belang is voor het multifunctioneel gebruik van een monumentaal gebouw. In 2008 gaf de VBMK samen met de Vereniging Nederlandse Gemeenten een Handreiking Religieus Erfgoed⁴² uit. Het Jaarboek van de VBMK kreeg in dat jaar de vorm van een bijlage bij deze handreiking, getiteld 'Een waaier aan mogelijkheden'⁴³; hierin zijn diverse voorbeelden gebundeld van meervoudig gebruik van kerkgebouwen. Het kerkgebouw functioneert in die voorbeelden actief voor maatschappelijke bijeenkomsten zoals debatten, concerten, recepties. Ook vinden er soms rouw- of trouwbijeenkomsten plaats van mensen die niet meer aan een geloofsgemeenschap verbonden zijn. Voor de organisatie van het beheer worden soms betaalde krachten aangesteld, de taken zijn veel omvangrijker en complexer dan de traditionele functie van een koster. Meestal wordt duidelijk vastgesteld welk type bijeenkomsten en activiteiten wel en niet gewenst is, om voldoende rekening te houden met de waardigheid van het gebouw. Bij rooms-katholieke kerken wordt met het gebruik van de ruimte nog terughoudender omgegaan. Het kerkgebouw is daar een gewijde ruimte, waar de beleefde aanwezigheid van God ook de nodige eerbied verlangt. Dit verdraagt geen nevengebruik voor allerlei wereldse activiteiten. Nevenactiviteiten zijn vaak wel mogelijk in aanwezige nevenruimtes. Nieuwe kansen kunnen liggen in het scheppen van fysieke oplossingen zoals het

---

³⁸ www.heiligeanna.nl

³⁹ *Alice Jongbloed en de fermanje van Jirnsom*, Raerder Doarpskrante, jrg. 6 nr. 58, juni 2010

⁴⁰ Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland, www.vbmk.nl

⁴¹ Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de PKN, www.kerkrentmeester.nl

⁴² 'Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten'; van kerkelijk gebruik tot herbestemming, VBMK en VNG 2008. De handreiking is te bestellen bij de VBMK.

⁴³ *Een waaier aan mogelijkheden, Voorbeelden van meervoudig gebruik van kerkgebouwen in woord en beeld*; Jaarboek 2008 VBMK

splitsen van een kerkruimte of het creëren van een afscheiding tussen een plek met een gewijd karakter en een meer publiek domein door verplaatsbare inrichtingselementen. Soms liggen kansen voor een herleving van de publieke belangstelling juist in het meer toegankelijk maken van de bestaande religieuze traditie en het religieuze interieur.

De **Arminiuskerk**, een rijksmonument uit 1897 in het Museumparkkwartier in **Rotterdam**, is zowel de huisvesting van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam als het onderdak van *'Arminius, Podium voor Kunst, Cultuur en Debat'*⁴⁴. Het activiteiten-programma omvat lezingen en debat over allerlei maatschappelijke vraagstukken, bijeenkomsten van het studentenpastoraat, exposities, cabaret enzovoort. De ruimtes van het kerkgebouw zijn ook te huur voor allerlei activiteiten en rouw- en trouwbijeenkomsten. Arminius wordt financieel ondersteund door de Gemeente Rotterdam zodat debatten en lezingen over actuele vraagstukken gratis bezocht kunnen worden. Het beheer van het kerkgebouw is in handen van een Stichting, de Remonstrantse Gemeente is huurder van de kerkzaal.

In de **Heilige Remigiuskerk in Lithoijen** werd op de koorzolder een klein kerkelijk museum ingericht door de plaatselijke heemkundekring. In een aantal vitrinekasten zijn devotionalia en een aantal archeologische vondsten tentoongesteld en wordt de geschiedenis van Lithoijen en van de Remigiuskerk beeldend toegelicht. Het 'Remigiusmuseum'⁴⁵ is beperkt opengesteld op zaterdag en zondag dankzij vrijwilligers; daarnaast is de kerk gewoon in gebruik als parochiekerk.

De **Oude of Pelgrimvaderskerk**⁴⁶ in **Rotterdam**, waar de Pilgrim Fathers in 1620 voor vertrek naar Amerika hun laatste dienst hielden, werd in 1992 eigendom van de Stichting Oude Hollandse Kerken. De SOHK droeg zorg voor de restauratie en voor het beheer van het gebouw als kerk, als cultureel centrum en als vergaderruimte voor initiatieven in de wijk. De herinrichting is financieel gesteund door de gemeente Rotterdam in het kader van de steun voor culturele initiatieven voor achterstandswijken (project Groeibriljant). De Hervormde Gemeente Delfshaven is vaste gebruiker.

St. Martinuskerk⁴⁷ in **Gennep** richtte een expositieruimte in onder de kerk: 'Kijkje-kerk-kunst'. Deze 'Bossche School'-kerk van architect Nico van der Laan uit 1953 is verdeeld in een 'boven- en een 'benedenkerk' (crypte). In de benedenkerk is sinds 1984 een religieus museum ingericht, dat gedurende bepaalde maanden op zaterdag- en zondagmiddag is geopend.

C. Verbouwing voor kerkelijk gebruik

Soms voldoet de indeling van een kerkgebouw niet meer aan de eisen van de tijd en besluit een geloofsgemeenschap tot een grondige interne verbouwing, om zo het gebouw meer aan te passen aan de wensen voor het gebruik. Doorgaans betekent dit een verkleining van de kerkruimte en het creëren van ruimten die multifunctioneel inzetbaar zijn. Helaas wordt in de praktijk een verbouwing vaak gefinancierd met de opbrengst van de verkoop of zelfs sloop van een ander kerkgebouw. Nieuwe financieringsmogelijkheden worden nog maar heel beperkt benut. Om een verbouwing goed richting te geven is een duidelijke visie nodig over de nieuwe manier van functioneren van het gebouw. Bij een lokale of regionale kerkvisie die meerdere gebouwen omvat kan gericht voor een differentiatie worden gekozen, zowel wat betreft de inkleuring van het kerkelijke gebruik als van aanwezige maatschappelijke functies. Het is belangrijk om daarbij wel een reëel toekomstperspectief voor ogen te houden. Soms wordt uit enthousiasme flink geïnvesteerd in de

---

⁴⁴ www.arminius.nu

⁴⁵ www.heemkundekringlith.nl/Remigiusmuseum_pagina_1.htm

⁴⁶ www.pelgrimvaderskerk.nl

⁴⁷ www.sintmartinusgennep.nl

vernieuwing van een kerkgebouw, terwijl enkele jaren later al blijkt dat er te weinig gebruikers zijn overgebleven om het gebouw in gebruik te houden. Voor er ingrijpende aanpassingen aan een gebouw plaatsvinden is overleg met deskundigen nodig, om te voorkomen dat aanwezige kwaliteiten van een gebouw verloren gaan. Een ondoordacht vernieuwingsplan kan door latere generaties sterk worden betreurd. Om zicht te krijgen op de waarde van een kerkinterieur is het raadzaam contact op te nemen met de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland⁴⁸, die in het hele land inventarisaties uitvoert van kerkinterieurs en ook bemiddelt bij het herplaatsen van interieurstukken. Uit zorg over het verdwijnen van veel losse historische onderdelen uit kerkinterieurs is met steun van het ministerie van OCW een Handreiking Roerend Religieus Erfgoed⁴⁹ ontwikkeld; deze is ook online beschikbaar. Goed advies kan stimuleren tot het behoud van karakteristieke elementen in de nieuwe inrichting en voorbeelden aanreiken van goede oplossingen elders in het land. In sommige kerkgebouwen zijn bijvoorbeeld constructies bedacht om historische interieurdelen verplaatsbaar te maken, waardoor een meer flexibel gebruik van de ruimte mogelijk wordt. Zulke oplossingen dienen echter altijd tot stand te komen in overleg met monumentenafdelingen.

De naoorlogse Rooms-katholieke **Emmauskerk in Den Haag**⁵⁰ (voorheen HH Antonius en Lodewijkkerk) werd intern verbouwd om de kerkruimte intiemer te maken en meer ruimte te scheppen voor nevenactiviteiten. Er is bijvoorbeeld een grote keuken gekomen voor gebruik door de vele Indische gemeenteleden. Het vernieuwde rijksmonument is nu de thuisbasis van de Emmausparochie, een parochie die ontstond uit de fusie van 4 parochies in Den Haag-Zuidwest.

De **Mariakerk in Oosterhout** uit 1953 werd verbouwd tot ruimte voor kerkelijk/culturele activiteiten. Interessant is dat hier door de RK-parochies regionaal een visie werd ontwikkeld, waarbij werd gekozen voor inhoudelijke differentiatie per kerkgebouw. Eén traditionele kerk, één familiekerk, en één kerk voor vernieuwende initiatieven. De Mariakerk werd het onderkomen voor het 'Thomasproject'⁵¹, waar activiteiten kunnen plaatsvinden op het grensvlak van geloof en cultuur. De verbouwing werd gefinancierd met de opbrengst van de sloop van de Nazarethkerk uit Oosterhout, die door erfgoedorganisaties wordt betreurd.

De **O.L. Vrouw van Fatimakerk** uit 1950 in **Alblasserdam**⁵² werd in 1967 na vertrek van de RK-parochie naar een nieuw gebouw het onderkomen voor de nieuwe Christelijk Gereformeerde Gemeente⁵², onder de naam **Bethelkerk**. In 2010 werd de kerk intern grondig verbouwd. De nieuwbouw van een bijgebouw bleek te kostbaar, maar door een herinrichting werd extra ruimte gecreëerd voor bijeenkomsten, crèche en keuken. Enkele details in het gebouw, zoals het wijwaterbakje bij de ingang, herinneren nog aan de oorspronkelijke signatuur van het kerkgebouw. De verbouwing is deels met behulp van vrijwilligers uitgevoerd.

De hervormden en gereformeerden die in 2009 fuseerden tot de protestantse wijkgemeente **Heerenveen** besloten drie oudere kerkgebouwen af te stoten en het nieuwste gebouw, de **Europalaankerk** uit 1968 grondig te verbouwen tot een eigentijds multifunctioneel kerkgebouw met verhuurbare ruimten voor een Grand Café, kinderopvang en taalcursussen. De oorspronkelijke contouren van het gebouw zijn gehandhaafd. Intern vond er een flinke verbouwing plaats en er werd een nieuwe kerkzaal gerealiseerd op de plaats van het voormalige parkeerterrein en de pastorie.

---

⁴⁸ www.religieuserfgoed.nl

⁴⁹ www.handreikingroerendreligieuserfgoed.nl of www.hrre.nl

⁵⁰ www.rkemmas.nl

⁵¹ www.thomasoosterhout.nl

⁵² www.ckgalblasserdam.nl

D. Verbouwing met behoud van verkleinde kerkruimte

Soms kiest men voor een ingrijpende verbouwing van een kerkgebouw, waardoor het mogelijk wordt om heel verschillende gescheiden functies onder te brengen onder één dak. Bij deze oplossing spreekt men ook wel van 'partiële herbestemming'. De handreiking van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed voor de herbestemming van kerken⁵³ onderscheidt diverse bouwkundige varianten, van het volledig openlaten van de kerkruimte tot 'het volgieten' van de hele ruimte. Soms is daarbij sprake van een verkleinde kerkruimte en geheel andere functies in een verbouwd gedeelte van het kerkgebouw. Dit biedt het voordeel dat nieuwe partijen betrokken worden bij het gebruik en de instandhouding van het gebouw, dit kan een kerkgemeenschap ontlasten. Vaak is dan ook sprake van een andere eigendomsconstructie en treedt bijvoorbeeld een woningcorporatie of ontwikkelaar op als nieuwe eigenaar, de kerkgemeenschap wordt dan huurder. Deze mogelijkheid heeft ook de aandacht van diverse Rooms-katholieke bisdommen, vanwege de wens om naast de schaalvergroting in de eigen organisatie ook aandacht te schenken aan schaalverkleining en zo -al of niet tijdelijk- een steunpunt te kunnen vormen voor kleine geloofsgemeenschappen.⁵⁴

De **St. Henricuskerk in Amersfoort**⁵⁵ uit 1908 werd na bezwaar uit de buurt tegen sloopplannen in 1998 verbouwd tot een combinatie van verkleinde kerkruimte, een buurtcentrum met peuterspeelzaal en atelier van een architectenbureau. De verbouwing werd gerealiseerd in opdracht van het aartsbisdom Utrecht door hetzelfde architectenbureau dat er nu ook in gehuisvest is. Het gebouw werd zowel horizontaal als verticaal gesplitst; hierdoor ontstond een combinatie van kerkelijk, maatschappelijk en zakelijk gebruik in één gebouw.

De **Remonstrantse Kerk te Groningen**⁵⁶ werd door de Japanse architecte Moriko Kira op een bijzondere manier verbouwd voor de combinatie van verkleinde kerkzaal en kantoor voor de Stichting Oude Groninger Kerken. Voor de ingang van het kantoor werd naast de kerk een opvallende nieuwe entree gebouwd. De kantoorruimtes, waar dagelijks druk gewerkt wordt om het Groningse religieus erfgoed te behouden, kijken uit op de moderne kerkruimte. De voormalige kosterswoning is gerestaureerd en wordt verhuurd als vergaderruimte; de kerkruimte is ook te huur voor diverse activiteiten.

De protestantse **Oranjekerk in De Pijp in Amsterdam**⁵⁷ uit 1903 kreeg in 1999 een ingrijpende transformatie, nadat sloop van het kerkgebouw door verzet uit de buurt werd voorkomen. Vervolgens werd met royale financiële steun van het Stadsdeel De Pijp een ambitieus plan gerealiseerd waarbij twee-derde van de kerk werd verbouwd tot creatieve bedrijfsruimten en de verkleinde kerkruimte werd vernieuwd, gedraaid en een royale entree kreeg. Naast de kerk is een kleine Bijbeltuin ingericht, 'de Oranjehof'.

De naoorlogse Rooms-katholieke **Pius X-kerk in Alkmaar** werd overgedragen aan een Stichting en verbouwd tot hospice⁵⁸ met een verkleinde kerkruimte, die als liturgisch steunpunt kon worden teruggehuurd voor de parochianen in de woonwijk Het Hoefplan. Het grote monumentale glasraam

---

⁵³ *Een toekomst voor kerkgebouwen, deel 1: Handreiking voor de herbestemming van kerken*, brochure van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2011

⁵⁴ *'In de duizend gezichten van Uw volk'* - Diocesane beleidsnota Bisdom Breda 2007 en *'Het pastoraal-liturgisch beleid in de parochies van het aartsbisdom Utrecht'* – Beleidsnota van de bisdomstaf febr. 2011

⁵⁵ www.st-henricus.nl

⁵⁶ www.remonstrantsekerk.nl

⁵⁷ www.oranjekerk.org

⁵⁸ www.hospice-alkmaar.nl

kon zo worden behouden. De verbouwing werd gerealiseerd door het Bouwbureau van het Bisdom van Haarlem en Amsterdam.

E. Hergebruik door andere geloofsgemeenschap

Veel kerkgebouwen vinden een nieuwe bestemming door de overdracht aan een andere geloofsgemeenschap. Kerkmakelaar Reliplan⁵⁹ heeft daarbij geregeld bemiddeld, maar soms is ook lokaal een nieuwe gebruiker gevonden. Meestal wordt gezocht naar een nieuwe gebruiker met een gelijksoortige geloofsovertuiging, maar soms is ook sprake van het fungeren van het kerkgebouw als een gastvrij onderdak voor heel verschillende religies. In de protestantse discussienota⁶⁰ over het gebruik van kerkgebouwen wordt gesteld dat hergebruik door een andere christelijke gemeente toe te juichen valt, met hergebruik door andere religies is men terughoudender, maar lokale gemeenten zijn zelfstandig in hun keuzes op dat gebied. Er is voor een gebouwenbesluit enkel afstemming nodig met de gemeenteleden en het RCBB. Bij de Rooms-katholieke kerk wordt religieus hergebruik nu enkel nog toegestaan aan geloofsgemeenschappen die lid zijn van de Raad van Kerken.⁶¹ De gemeentelijke overheid kan voor religieus hergebruik ook richtinggevend zijn, door een inventarisatie te maken van de ruimtebehoefte en vast te houden aan de religieuze bestemming van het gebouw en eventueel aan te dringen op gezamenlijk gebruik van een locatie. Wanneer een kerkgebouw wordt overgenomen door een geloofsgemeenschap met een andere religieuze signatuur betekent dit vaak vooral een transformatie van de religieuze kenmerken van het interieur. Soms worden hiervoor vindingrijke oplossingen gezocht. In de voormalig rooms-katholieke kerk in Bant is de oorspronkelijke crucifix met corpus behouden; deze wordt tijdens de protestantse diensten wel afgedekt, vanwege weerstand tegen de expliciete uitbeelding van het lijden.

De **Oosterkerk in Eindhoven** werd gebouwd in 1911 door arch. Kuipers als Gereformeerde kerk, en werd gesloten in 1969. Van 1973 tot 1989 diende de kerk als moskee, tot er een nieuwe moskee werd gebouwd. Na de sloop van de imposante Antonius van Padua-koepelkerk in 1991 in dezelfde straat diende de Oosterkerk als vervangende locatie voor de RK-parochie Tongerle en sinds 2005 is het kerkgebouw de thuisbasis van de Oud-katholieke parochie H. Maria Magdalena.⁶²

De **Koningskerk in Amsterdam-Watergraafsmeer** uit 1955 kreeg na bemiddeling van kerkmakelaar Reliplan een nieuwe gebruiker in de vorm van de Evangelische Broedergemeente Amsterdam⁶³, een protestantse gemeente in de traditie van de Hernhutters. Het gebouw vervult nu een belangrijke sociale functie voor de grotendeels Surinaamse kerkgemeenschap.

De **'Bantsilieek' in Bant** in de Noord-Oostpolder was een naoorlogse RK-kerk die na haar sluiting werd overgenomen door de gefuseerde PKN-gemeente, die haar beide gebouwen had verkocht. Met de opbrengst daarvan en met Europese steun is het kerkgebouw verbouwd tot multifunctioneel kerkcentrum 'De Bantsilieek'⁶⁴. De parochie De Goede Herder (parochiekerk in Rutten) houdt ook soms nog weekendvieringen in het gebouw. Verder is de Bantsilieek in gebruik voor culturele activiteiten en als locatie voor burgerlijk en kerkelijk huwelijk.

---

⁵⁹ www.reliplan.nl

⁶⁰ *Een protestantse visie op het kerkgebouw, met een praktisch-theologisch oogmerk* – Discussienota van de PKN, sept. 2008

⁶¹ Zie ook het hoofdstuk in deze publicatie over het kerkelijk beleid

⁶² www.okk-ehv.nl

⁶³ www.ebga.nl

⁶⁴ www.bantsilieek.nl

Het voormalige **Gereformeerde Kerkje in Hemelum** of Himmelum in Friesland kreeg een nieuwe bestemming als het eerste Russisch Orthodoxe klooster in Noord-Nederland. Het klooster werd gewijd aan de heilige Nicolaas, net als het oude klooster dat van de 12^e tot de 15^e eeuw in Himmelum heeft gestaan. De dagelijkse diensten zijn vrij toegankelijk voor iedereen.⁶⁵

F. Transformatie voor geheel nieuwe functies

Wanneer een kerkgebouw is gesloten voor kerkelijk gebruik en er geen andere geloofsgemeenschap is om het gebouw over te nemen komen andere functies in beeld. De zoektocht naar het meest geschikte gebruik vergt de nodige tijd. Uit reeds bestaande herbestemmingen kan worden geconcludeerd dat inzet van de kerkgemeenschap voor de totstandkoming van herbestemming het proces gunstig beïnvloedt. Koen Raats vergeleek in de studie 'Omdopen of slopen'⁶⁶ twee voorbeelden in Amsterdam: één waar hergebruik niet is gelukt (Pius X in Slotervaart, gesloopt in 2008) en een geslaagd voorbeeld (Pniëlkerk in Bos en Lommer, sinds 2005 Podium Mozaïek⁶⁷). Hij bracht d.m.v. interviews met betrokkenen de factoren in kaart die hierbij een rol spelen. Overeenkomst in de '*beliefsystems*'⁶⁸ blijkt van groot belang voor het tot stand komen van een oplossing. Een gezamenlijke inzet voor de zoektocht naar een goede herbestemming is zeker de moeite waard. Voor voormalige gebruikers kan een succesvolle nieuwe vorm van gebruik van het vertrouwde kerkgebouw grote tevredenheid geven, ook al is het traditionele kerkelijke gebruik komen te vervallen. Voor de samenleving betekent dit het behoud van dierbaar erfgoed en nieuwe ontwikkelingskansen. De Stichting Agora Europa verzamelde bij de campagnes 'Nieuw Leven voor Oude Gebouwen' in Amsterdam in 2009 en 2010 veel deskundigheid m.b.t. het tot stand brengen van '*vitale coalities*' voor hergebruik en voor het veilig stellen van maatschappelijke meerwaarde in dat proces. Deze kennis werd gebundeld in de uitgave '*Nieuw Leven voor Meer Gebouwen, hergebruik kan sneller en beter*'. Zowel bij bestuurders als bij kerkelijke organisaties is het besef doorgedrongen dat voor het zoeken van oplossingen voor leegkomende kerkgebouwen meer samenwerking en professionalisering noodzakelijk is. Diverse oude kerkenstichtingen werken aan professionalisering en sinds december 2010 heeft BOEi (Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel erfgoed⁶⁹) zich ook bereid verklaard om als vangnet en ondersteuning te gaan dienen voor het behoud en de herbestemming van religieus erfgoed.

De **St. Bonifatiuskerk in Dordrecht** is sinds 1967 in gebruik als poppodium Bibelot⁷⁰. Het is een voormalige rooms-katholieke kerk uit 1825, een rijksmonument van architect Plukhooij. Het is het oudste echte poppodium van Nederland, beheerd door een stichting met medewerking van rond de 100 vrijwilligers. Naast de actieve culturele programmering zijn er projecten zoals 'Reflex', een samenwerking van Bibelot, de Popcentrale en het Da Vinci College, waarbij jongeren van 16 tot 24 jaar onder begeleiding een eigen uitvoering tot stand brengen.

De voormalige Hervormde **Julianakerk** in de wijk Transvaal in **Den Haag** uit 1926 werd in 1998 verkocht aan de Gemeente Den Haag; vervolgens werd gezocht naar een goede nieuwe functie voor

---

⁶⁵ www.kloosterhemelum.nl

⁶⁶ Koen Raats: *Omdopen of slopen – besluitvorming rondom de herbestemming van kerkgebouwen*, Afstudeerscriptie Masteropleiding Planologie, UvA, 2010

⁶⁷ www.podiummozaiek.nl

⁶⁸ Een 'beliefsystem' is het stelsel van overtuigingen dat het uitgangspunt vormt, in dit geval bijvoorbeeld de visie over het belang van het behoud van het gebouw, over de waarde van de religieuze identiteit van het gebouw, over wel- of niet gewenste vormen van gebruik.

⁶⁹ www.boei.nl

⁷⁰ www.bibelot.net

het gebouw. Een plan voor herbestemming tot moskee stuitte op verzet van buurtbewoners, verschillende andere plannen sneuvelen. Onder leiding van Stadsherstel Den Haag werd het gebouw in het kader van de stedelijke vernieuwing van de wijk herbestemd tot multifunctioneel wijkcentrum. De centrale ruimte kan worden gehuurd voor allerlei bijeenkomsten⁷¹.

De **St. Jacobskerk in Den Bosch**, een rijksmonument gebouwd door architect Jan Stuyt uit 1905, kreeg een nieuwe bestemming als Jheronimus Boch Art Center⁷². Het interieur van de kerk met de prachtige monumentale muurschilderingen is vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven. In de toren is een lift aangebracht zodat bezoekers van het uitzicht over Den Bosch kunnen genieten.

De **Sacramentskerk in Gouda** is een voormalig Rooms-katholiek kerkgebouw uit 1932, dat in 2004 werd gesloten. Dankzij de inzet van Harrie van Os van woningcorporatie Mozaïek Wonen, tevens buurtbewoner, werd het kerkgebouw behouden voor de wijk en omgetoverd tot gezondheidscentrum Korte Akkeren⁷³.

De **Kerk van Leegkerk bij Groningen**, gebouwd in 1250, werd in 2010 verbouwd tot pleisterplaats voor bezoekers. De kerk is in eigendom en beheer van de Stichting Oude Groninger Kerken⁷⁴. De verbouwing is gefinancierd met steun van de gemeente Groningen, de provincie en de EU. De kerk vormt een schakel tussen stad en platteland. Er is ruimte voor exposities en door de week kan de ruimte multifunctioneel gebruikt worden. Voor het schenken van koffie en thee is samenwerking gezocht met het plaatselijke ROC. De vrijzinnige geloofsgemeenschap Westerkwartier⁷⁵ wil nog in beperkte mate gebruik blijven maken van het gebouw voor diensten.

G. Transformatie door nieuwbouw

Ondanks de terugloop van het aantal kerkleden ontstaat op sommige plaatsen ruimte voor nieuwbouw van een kerkruimte, bijvoorbeeld in nieuwe wijken. Ze geven uitdrukking aan het denken over de positie van de kerk in deze tijd. Soms is sprake van het realiseren van een kleine kerkruimte in een nieuwbouwproject dat meerdere maatschappelijke functies herbergt, soms is er sprake van een nieuwe aanbouw aan een reeds bestaand kerkgebouw. Deze voorbeelden zijn in dit verband ook interessant, omdat ze als inspiratiebron kunnen dienen voor het gebruik en de aanpassing van bestaande kerkgebouwen, die door hun historie toch altijd een bijzondere meerwaarde bieden.

Het nieuwe project '**De Kamers' in Amersfoort**⁷⁶ werd in 2007 gebouwd als huis voor cultuur en ontmoeting in de nieuwe Vinex-wijk Vathorst. Het bestaat uit los gestapelde kubussen, die in de toekomst uit te breiden zijn. Het gebouw bevat een theaterkamer, filmkamer, eetkamer, huiskamer en bovenkamer; de ruimtes zijn ook te huur voor activiteiten. De Kamers wil een plek zijn voor 'rust, expressie, inspiratie en ontmoetingen'. Kern van het initiatief is de 'huiskamer', een hangplek voor de buurt, gastvrij en voor iedereen. De Kamers is een particulier initiatief van Jos van Oord en Jan van der Meulen, bedoeld om een droom te realiseren en voorzieningen te bieden in een nieuwe wijk. De Protestantse wijkgemeente 'Veenkerk'⁷⁷ huurt er ruimte voor kerkdiensten.

---

⁷¹ www.atriumjulianakerk.nl

⁷² www.jheronimusbosch-artcenter.nl

⁷³ www.gezondheidscentrumkorteakkeren.nl

⁷⁴ www.groningerkerken.nl

⁷⁵ www.vrijzinnigegeloofsgemeenschapwesterkwartier.nl

⁷⁶ www.dekamers.nl

⁷⁷ www.veenkerk.nl

De **Petrus en Pauluskerk in Maassluis**⁷⁸ is een tentvormig nieuw kerkgebouw. Na fusie van twee parochies en sluiting van hun kerken werd deze nieuwe kerk gebouwd door architecten Mari Baauw en René Olivier. Het ontwerp kwam voort uit een prijsvraag van het Bisdom Rotterdam voor de nieuwbouw van kerken op ongewone plekken. Het gebouw heeft een opvallend ontwerp en is uitgevoerd in wit tentdoek over een staalconstructie.

De **Heilige Kruiskerk** in de Sinopelstraat in **Tilburg** is een naoorlogs RK-kerkgebouw dat in zijn geheel is ingebed in de nieuwe multifunctionele accommodatie 't Kruispunt. Daarin zijn o.a. ook een basisschool, kinderopvang en sociaal-cultureel werk ondergebracht. Er is een ontvangstruimte voor buurtbewoners en er is voordelig zaalruimte te huur. De parochie⁷⁹ is nu huurder van de kerkruiimte; in de overeenkomst is opgenomen dat de kerk de komende 10 jaar als kerk gebruikt kan worden. Mocht de parochie na die periode het gebouw niet meer nodig hebben dan kan het voor andere doeleinden gebruikt worden.

De Kandelaar⁸⁰ in **De Bijlmer in Amsterdam** werd bij gebrek aan beschikbare kerkruiimte nieuw gebouwd voor de aanwezige migrantenkerken. Het gebouw heeft 5 kerkzalen en biedt onderdak aan 15 kerkgenootschappen. De huurprijs van de nieuwe ruimtes bleek wel een handicap voor diverse geïnteresseerden. Het fenomeen 'kerkverzamelgebouw' biedt een oplossing voor kleine nieuwe geloofsgemeenschappen. Het zou interessant kunnen zijn deze formule toe te passen voor het hergebruik van bestaande kerkgebouwen.

De naoorlogse **Ludgerkerk in Lichtenvoorde** moest in 2005 wijken voor de nieuwbouw van woningen. Om recht te doen aan het gedachtegoed van de overleden architect Gerard Schouten werd de ruimte van de kerkzaal gehandhaafd als binnenplein in de woonwijk, die de naam 'Ludgerhof' kreeg. Het kerkgebouw werd hiermee in feite gereduceerd tot een vorm van archeologie, maar er is toch sprake van een inspanning die bepaalde kwaliteiten van het voormalige gebouw in ere houdt.

4. OP WEG NAAR EEN GOEDE OPLOSSING

Aanbevelingen

Vanuit de zorg in de samenleving over het dreigend verlies van veel religieus erfgoed zijn sinds het Jaar van het Religieus Erfgoed 2008 een groot aantal aanbevelingen geformuleerd, zowel voor bestuurders als voor kerkeigenaren. Hier een kleine greep uit deze documenten:

Naar aanleiding van het Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties⁸¹ pleitte een landelijke werkgroep o.l.v. Fons Asselbergs (van 2004 – 2008 Rijksadviseur Cultureel Erfgoed) voor het bevorderen van regie en het tot stand brengen van actieve samenwerking tussen kerkelijke en gemeentelijke bestuurders; *'Anticipeer op voorgenomen kerksluitingen; zoek proactief en strategisch overleg om tot een realistisch beeld te komen van mogelijkheden en wenselijkheden; dit overleg is gebaat bij een open uitwisseling van motieven en belangen. Maak als kerkbestuur een maatschappelijk verantwoorde keuze. Geef de voorkeur aan een duurzame maatschappelijke optimalisatie en plaats van kortdurende financiële maximalisatie en ad hoc oplossingen. Schep ruimte*

---

⁷⁸ www.appp.nl

⁷⁹ www.kerkwest.nl

⁸⁰ www.dekandelaar.nu

⁸¹ *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties, een inventarisatie vanaf 1970*, uitgave van de Bisdommen Haarlem en Rotterdam en Bureau Belvedere, 2008. Coördinatie Nicole Roeterdink.

*voor nevengebruik of tijdelijk gebruik van het gebouw als er nog geen oplossing is voor duurzaam hergebruik.*⁸²

Het burgerinitiatief de 'Task Force Toekomst Kerkgebouwen' sloot het Jaar Religieus Erfgoed af met het advies om bij het zoeken naar oplossingen zoveel mogelijk partijen te betrekken: *'Betrek burgers, mobiliseer het lokale draagvlak voor kerkgebouwen. Voorkom besluitvorming in kleine kring over toekomst of sloop van kerkgebouwen; dit beperkt de toekomstkansen voor kerkgebouwen en daarmee de leefbaarheid van wijken en dorpen onnodig.'*⁸³

De stuurgroep Noord-Brabant van het Jaar Religieus Erfgoed stelde in samenwerking met het Monumentenhuis Brabant een Behoudwaaier Religieus Erfgoed⁸⁴ op, met o.a. de aanbeveling om tijdig in actie te komen en niet te wachten tot de (financiële) problemen te groot zijn geworden. *'Hou de staat van het gebouw goed in de gaten en zorg voor een meerjaren begrotingsperspectief. Kijk uit naar mogelijkheden (ook als het nu nog goed gaat) om de functie van uw kerk te verbreden. Het gebruik van een kostbaar kerkgebouw voor alleen twee uur op de zondagmorgen is wel heel beperkt. Als gekozen wordt voor een gebruiksverandering, houdt er dan rekening mee dat dit een langdurig proces is. Vergeet ook niet de tijd die gemoeid is met acceptatie van de gebruiksverandering door de betrokken gelovigen.'*

De Rijksoverheid besloot herbestemming tot één van de speerpunten te maken in het nieuwe monumentenbeleid. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) gaf in 2011 een speciale brochure uit met een handreiking voor de herbestemming van kerken.⁸⁵ *'De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed streeft naar het behoud en duurzame ontwikkeling van kerken omdat deze betekenis geven aan de leefomgeving.'* In de brochure wordt gesteld dat de duiding van de karakteristiek, betekenis en context van een kerkgebouw leidinggevend moeten zijn voor de aanpassing van het gebouw. *'Het vereist begrip van de wezenlijke kenmerken van het gebouw, zijn relatie met de stedelijke of landschappelijke omgeving en zijn 'verander capaciteit'. Alleen dan kan een ontwerper aan de gang met vraagstukken die te maken hebben met de aanpassing van monumenten aan nieuw gebruik.'*

Samenwerking schept kansen

Een discussie over geschikte vormen van samenwerking met zakelijke partijen, die de instandhouding van een kerkgebouw kunnen ondersteunen en een brug slaan tussen kerk en samenleving kan zeer waardevol zijn. Gerealiseerde oplossingen kunnen elders weer als voorbeeld dienen. Het vinden van een goede balans tussen seculiere activiteiten en een gebouw als kerkelijke of gewijde ruimte vormt een bijzondere uitdaging. Het volledig afwijzen van maatschappelijke en zakelijke activiteiten in een kerkgebouw kan de kansen voor het voortbestaan van een kerkgebouw verkleinen. Interessant is bijvoorbeeld de inzet in de provincie Overijssel om kerkgebouwen te betrekken bij Kulturhus-

---

⁸² *Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties, aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders.* Bijlage bij de inventarisatie, 2008. Coördinatie Fons Asselbergs. Zie www.belvedere.nl

⁸³ *10-punten voor de toekomst van kerkgebouwen in Nederland*, Task Force Toekomst Kerkgebouwen 2008.

⁸⁴ *Behoudwaaier Toekomst voor Religieus Erfgoed*, online beschikbaar via www.monumentenhuisbrabant.nl

⁸⁵ *Een toekomst voor kerkgebouwen*, deel 1: Handreiking voor de herbestemming van kerken', brochure van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2011

initiatieven⁸⁶, bedoeld om de gemeenschapsfuncties in dorpen te behouden. Hierbij worden meerdere maatschappelijke functies ondergebracht onder één dak in een combinatie die voor alle partijen een meerwaarde heeft. In het algemeen is het raadzaam om vroegtijdig in overleg te gaan met de gemeentelijke overheid over eventuele nieuwe functies. Men heeft daar zicht op functies die in de directe omgeving nodig zijn en kan wijzen op benodigde vergunningen en andere randvoorwaarden. Een concrete tip van de Vereniging Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen is om als kerkbeheerder de nieuwjaarsrecepties van de gemeente te bezoeken, om politiek verantwoordelijken te blijven betrekken bij het belang en het functioneren van het kerkgebouw.

De **Hervormde kerk in Sibculo** werd onderdeel van 'Kulturhus De Horst Sibculo'. Aan het nog jonge kerkgebouw uit 1993 werd in 2009 een aanbouw aan de kerk gerealiseerd, daar is nu een dagopvang voor ouderen. Verder is de kerk in gebruik als kinderdagverblijf, peuterspeelzaal, buitenschoolse opvang, bibliotheek, repetitielokaal voor harmonie, Shantykoor, drumband en toneelvereniging. De kerkrimte werd multifunctioneel bruikbaar door een verrijdbare kansel.

De **Protestantse kerk in Laren (Gld.)** uit 1835 werd in 2009 een 'kulturhus' door een verbinding met het dorps huis en overkapping van het kerkplein. De monumentale kerk in neoclassicistische Waterstaatsstijl werd modern heringericht voor multifunctioneel gebruik. Het liturgisch centrum werd verplaatst, de banken werden vervuld voor stoelen. De gemeente profileert zich als een laagdrempelige liberale geloofsgemeenschap, die bijvoorbeeld ook openstaat voor uitvaarten van niet-gelovigen.

De 15e eeuwse **Laurenkerk in Rotterdam**⁸⁷ heeft als één van de weinige overgebleven historische elementen in de stad voor veel mensen een belangrijke betekenis. Om die betekenis voor bezoekers meer zichtbaar te maken is in samenwerking met een professioneel bureau een eigentijdse permanente tentoonstelling ontwikkeld in de zijkapellen van de kerk; de bijbehorende audiogids kreeg de vorm van een bijbel. De exploitatie van de kerk is in handen van de Stichting Laurenkerk. Er is een actieve podiumprogrammering rond de vijf aanwezige orgels, het gebouw is te huur voor evenementen en is daarnaast vrijwel dagelijks geopend voor het publiek. Op zondag wordt de kerk gebruikt door de Hervormde Gemeente Rotterdam⁸⁸.

Nieuwe constructies voor eigendom of beheer

Wanneer de beheerstaak van een monumentaal kerkgebouw de draagkracht van een kerkbestuur te boven gaat wordt soms gezocht naar een mogelijkheid om het eigendom over te dragen aan een beheersstichting. Hiervoor zijn verschillende constructies mogelijk, al of niet gekoppeld aan het kerkbestuur. Een stichting kan het juridische eigendom en beheer van een kerkgebouw omvatten, maar kan ook beperkt blijven tot het activiteitenprogramma of de financiële ondersteuning van het gebouw. Wanneer de financiering van het gebouw gescheiden is van de financiering van de kerkelijke praktijk maakt dit ondersteuning door niet-kerkelijk betrokkenen eenvoudiger. Naast stichtingen die gericht zijn op één enkel kerkgebouw zijn er ook gespecialiseerde stichtingen die meerdere kerkgebouwen in eigendom hebben, zoals de oude kerkenstichtingen en Stadsherstel Amsterdam. Er kan ook sprake zijn van een stichting die zich richt op het erfgoed van één bepaalde signatuur, zoals

---

⁸⁶ Meer informatie hierover is te verkrijgen bij het 'Kennisknooppunt Kulturhus' van de Stichting Stimuland Overijssel, www.kulturhus.nl, zie Kenniscentrum – Dossier Kerk en Kulturhus.

⁸⁷ www.laurenkerkrotterdam.nl

⁸⁸ www.hervormdegemeente.nl, zie Rotterdam Centrum

bijvoorbeeld de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland⁸⁹, die zich naast het beheer van twee monumenten ook tot taak stelt om de historie van de Doopsgezinden onder de aandacht van het publiek te brengen. In sommige plaatsen nam de gemeentelijke overheid een kerkgebouw over om het gebouw voor de omgeving te kunnen behouden; de kerkgemeente of parochie kreeg daar de rol van huurder of vaste gebruiker. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Catharinakerk in Eindhoven en de Gertrudiskerk in Bergen op Zoom.

De 15^e eeuwse **Grote of OLV kerk in Breda** is juridisch eigendom van De Protestantse Gemeente Breda, maar het beheer van het gebouw is overgedragen aan de Stichting Grote Kerk Breda. In het contract is overeengekomen dat de Protestantse Gemeente jaarlijks mag bepalen hoe vaak men het kerkgebouw voor de eredienst wil gebruiken. Daarnaast wordt de kerk verhuurd voor evenementen en is de kerk opengesteld voor publiek dankzij financiële steun van de Gemeente Breda. De kerk is vooral bekend als 'Nassaukerk' vanwege de aanwezige praalgraven. Er is een samenwerking met het Breda's Museum, dat in de kerk een vaste expositie heeft, de 'Kerkschat'. Een bijzondere trekpleister vormt de zomerserie beiaardconcerten⁹⁰, waarbij het carillon bespeeld wordt in samenwerking met muzikanten in de kerk; dit werd mogelijk dankzij een speciale technische geluidsverbinding.

De protestantse **Gertrudiskerk of Grote kerk in Bergen op Zoom**, met delen uit de 14^e tot de 19^e eeuw, werd vanwege de hoge restauratielast aangekocht door de Gemeente. Sindsdien wordt de kerk hoofdzakelijk door de RK-parochie en nog incidenteel door de PKN-gemeente gebruikt en is hij opengesteld voor bezoekers. De gemeente Bergen op Zoom is voorloper met actief beleid ten gunste van het behoud van kerkgebouwen door middel van overleg en een eigen 'Kerkvisie'. Bij iedere leegkomende kerk wordt een cultuur-historisch onderzoek verricht en wordt gezocht naar mogelijkheden voor een goede nieuwe bestemming.⁹¹

De **Van Houtenkerk in Weesp**⁹² uit 1906, genoemd naar de dames Van Houten van het bekende chocolademark, is de thuisbasis van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB⁹³. Het eigendom en beheer van het kerkgebouw werden in 2009 overgedragen aan Stadsherstel Amsterdam⁹⁴, onder voorwaarde dat de NPB er diensten kon blijven houden. De afdeling Exploitatie Bijzondere Locaties van Stadsherstel verzorgt de programmering van culturele activiteiten, daarnaast kan de prachtige kerkzaal gehuurd worden voor passende activiteiten.

Financieringsmogelijkheden

Met de juiste creativiteit en inzet is voor goede plannen vaak ook financiering te vinden. De meest geschikte financieringsbron is afhankelijk van de aard van de plannen.

Enige financieringsmogelijkheden op een rij:

Europa - Diverse kerkgebouwen hebben voor het vernieuwen van een kerkgebouw al gebruik kunnen maken van Europese subsidies; voorbeelden bevinden zich o.a. in de provincies Groningen (de Stichting Oude Groninger Kerken) en Flevoland (Bantsilieik in Bant).

---

⁸⁹ www.doopsgezindemonumenten.nl; www.mennosimonspad.nl; www.mennofietstocht.nl

⁹⁰ Zie ook Stichting Carillon Breda: www.carillonbreda.nl en www.klokkenluidersgildebreda.nl

⁹¹ Meer informatie over het kerkgebouwenbeleid in Bergen op Zoom elders in deze publicatie

⁹² www.vanhoutenkerk.nl

⁹³ www.vrijzinnigen.nl

⁹⁴ www.stadsherstel.nl

Rijksoverheid - Behalve financiële steun voor het onderhoud van rijksmonumenten zijn er regelingen in het leven geroepen voor een benodigde overbruggingsperiode (wind- en waterdicht houden van een gebouw) of voor het financieren van een haalbaarheidsstudie voor de herbestemming van rijksmonumenten. Informatie via RCE⁹⁵.

Provincies - Diverse provincies hebben extra budgetten ter ondersteuning van het behoud van religieus erfgoed door neven- of herbestemming. Informatie is verkrijgbaar via de subsidieketten van de provincies en de provinciale erfgoedsteunpunten.

Gemeenten - Wanneer er sprake is van een status van gemeentelijk monument of wanneer er een verbouwingsplan is met een maatschappelijk doel of ten gunste van het vergroten van de toegankelijkheid van een monument voor meer bezoekers kan er soms een financieel beroep op de gemeente worden gedaan.

Nationaal Restauratiefonds - Voor nieuwe aanpassingen voor het realiseren van nevenfuncties in Rijksmonumenten kan een beroep worden gedaan op de 'Kerken-Nevenfunctie-Lening', een lening met een laag rentetarief. De Oosterkerk in Hoorn⁹⁶ was de eerste kerk die een bedrag van 60.000 euro leende om aanpassingen voor nevengebruik van het kerkgebouw mogelijk te maken; van dit bedrag werden o.a. nieuwe technische voorzieningen gerealiseerd.

Fondsen - Voor diverse culturele of sociale plannen kan een beroep gedaan worden op fondsen. De Triodosbank heeft een verbouwing van meerdere kerkgebouwen al financieel ondersteund d.m.v. het Triodos Cultuurfonds. Het VSB-fonds en Oranjefonds richten zich meer op het realiseren van sociaal-maatschappelijke functies. Voor het bundelen van de lokale steun voor het behoud van kerkgebouwen kunnen lokale gemeenschapsfondsen een oplossing vormen, dit vereenvoudigt de financiële ondersteuning door particulieren en zakelijke sponsors. Er zijn al diverse voorbeelden van regionale en lokale fondsen voor religieus erfgoed; informatie via de FIN⁹⁷, de Vereniging van Nederlandse Fondsen, die jaarlijks een nieuw overzicht uitgeeft.

In september 2010 is met steun van de provincies Noord-Brabant, Utrecht, Zeeland en Gelderland een landelijk fonds voor Behoud en Herbestemming van Religieus Erfgoed opgericht. Het doel van de organisatie is om eigenaren en gebruikers van kerkelijke gebouwen te ondersteunen met kennis, ontwikkelcapaciteit en financiering bij het vinden van neven- en herbestemmingen.

Sponsors - Veel bedrijven vinden het aantrekkelijk om hun naam te verbinden aan een goede zaak en beschouwen sponsoring als een vast onderdeel van hun marketingstrategie. In de regel staat daar duidelijk iets tegenover, bijvoorbeeld in de vorm van naamsvermelding. Hierbij zijn allerlei creatieve variaties mogelijk, afhankelijk van de wensen en de mogelijkheden voor een gezamenlijk belang. Er kan ook sprake zijn van sponsoring in natura, door het leveren van materiaal, techniek of personele inzet. Het kan gaan om eenmalige steun, maar ook om meer duurzame toezeggingen en afspraken.

Particulieren - Particulieren zijn vaak bereid om een bepaald ideëel doel zoals het functioneren of het behoud van religieus erfgoed financieel te steunen. Een heel gericht doel en de mogelijkheid van een actieve rol of keuze van de schenker kan die bereidheid en betrokkenheid aanjagen of

---

⁹⁵ www.cultureelerfgoed.nl

⁹⁶ www.oosterkerkhoorn.nl

⁹⁷ www.verenigingvanfondsen.nl

intensiveren. Hier worden afzonderlijke studies over gemaakt en er zijn gespecialiseerde bureaus op dit gebied actief. Een nieuwe term is het ‘crowd funding’, waarbij veel kleine bijdragen een grote investering vormen. Het is in feite de traditionele manier waarop veel kerkgebouwen tot stand kwamen en onderhouden werden, maar nieuwe tijden brengen ook hierin nieuwe mogelijkheden.

Om het schenken aan organisaties met een ANBI-status (Algemeen Nut Beogende Instelling⁹⁸) aan te moedigen zijn er gunstige belastingregels, meer informatie hierover is te verkrijgen bij de Belastingdienst⁹⁹.

Een uitgebreid overzicht van mogelijkheden voor de financiële ondersteuning van erfgoed is te vinden via de Databank financieringsmogelijkheden van Erfgoed Nederland¹⁰⁰.

Het zal duidelijk zijn dat een goede fondswervingscampagne wel het nodige vergt aan enthousiasme, creativiteit en inspanning. Koepelorganisaties, waar professionele knowhow op dit gebied gebundeld is, kunnen veel betekenen bij de ondersteuning van plaatselijke erfgoedeigenaren.

De **Pauluskerk in Oegstgeest**¹⁰¹, een voormalige Hervormde kerk uit 1931, werd door de Protestantse Gemeente voor een symbolisch bedrag overgedragen aan de Stichting Pauluskerk Oegstgeest. Het nog aanwezige onderhoudsbudget voor het kerkgebouw werd geïnvesteerd in de verbouwing voor de nieuwe functie. Met steun van het Triodos cultuurfonds werd in de kerkruimte een verende vloer aangebracht zodat het kerkgebouw door de week gebruikt kan worden door een balletschool. Op zondag wordt de kerk gehuurd door de Volle Evangelie Gemeente. Nevenruimtes in het gebouw worden gebruikt door de Leidse streekmuziekschool. Zo heeft het gebouw in diverse opzichten een actieve functie voor de omgeving behouden.

De **Groate Kerk**¹⁰² in **St. Jacobiparochie** is een voormalig Hervormde Waterstaatskerk¹⁰³ uit 1843 die sinds 1981 met succes functioneert als Cultureel Sintrum ‘De Groate Kerk’, met ruimte voor 250 bezoekers. Achter de kerk werd in 2003 voor kleinschaliger activiteiten ‘t Jabikshuus gebouwd. De Stichting Alde Fryske Tsjerken, de huidige eigenaar van het gebouw, ontving in 2010 een bedrag van 140.000 euro Europese subsidie om in het voorportaal van de kerk een informatiecentrum in te richten over het Jabikspaad¹⁰⁴. Het Jabikspaad is één van de nieuwe aanlooproutes voor de pelgrimage naar Santiago de Compostella, waar zich volgens de overlevering het graf van de apostel Jacobus bevindt.

De **Lourdeskerk in Den Haag** uit 1913-1925 werd mede dankzij een laagrentende lening van het nieuwe MonumentenFonds 1818¹⁰⁵ verbouwd tot ‘Chizone’¹⁰⁶, Center for Body & Mind Lifestyle. Het fonds is speciaal bedoeld voor de ondersteuning van neven- en herbesteding van gemeentelijke monumenten en monumentale kerkgebouwen in de regio Den Haag, Delft, Zoetermeer, Leiden en de Duin- en Bollenstreek. Nevenruimtes in het gebouw zijn geschikt gemaakt voor workshops en

---

⁹⁸ Voor een ANBI-status zijn officiële richtlijnen

⁹⁹ www.belastingdienst.nl

¹⁰⁰ Databank van Erfgoed Nederland via www.erfgoednederland.nl (zie ‘databases’).

¹⁰¹ www.cultureelcentrumdepaulus.nl

¹⁰² www.groatekerk.nl

¹⁰³ Een ‘Waterstaatskerk’ is een type kerkgebouw uit de periode tussen 1824 en 1868 dat met financiële steun van de rijksoverheid en onder toezicht van Waterstaat werd gebouwd, vaak herkenbaar aan een neoclassicistische voorgevel.

¹⁰⁴ www.jabikspaad.nl

¹⁰⁵ www.fonds1818.nl/monumentenfonds

¹⁰⁶ www.chizone.nl

meditatiecursussen en de kerkzaal is te huur voor diverse evenementen. De dagelijks geopende zijkapel met een verkleinde kopie van de Lourdesgrot bleef ongewijzigd gehandhaafd. In de woorden van de initiatiefnemers de gebroeders de Bruin: 'Oost ontmoet West in de Scheveningse Lourdeskerk'.

De **Vredeskerk in Amsterdam**¹⁰⁷ uit 1924, voluit 'Onze Lieve Vrouw Koningin van de Vrede', organiseerde voor de financiering van de restauratie van het dak een publieksactie, waarbij men voor 5 euro een lei kon aanschaffen, om die te voorzien van een naam of een persoonlijke wens. De leien sieren nu het nieuwe dak. Het Bisdom van Haarlem en Amsterdam droeg bij aan de kosten voor het herstel van deze parochiekerk; dankzij de status van Gemeentelijk Monument toonde de Gemeente Amsterdam zich ook bereid tot een substantiële financiële bijdrage. De kerk is naast de getijdengebieden 's middags geopend voor bezoek; onder leiding van kunstenaars uit de buurt is in de kerk met steun van het Amsterdams Fonds voor de Kunst een wisselende expositie ingericht, 'De Tribune'¹⁰⁸.

Transformatie stap voor stap

Om vanuit het hele palet van mogelijkheden rondom voortgaand gebruik, nevenactiviteiten, nevenfuncties en herbestemming tot een goede keuze te komen kan het handig zijn om de volgende stappen te doorlopen. Hierbij is als input dankbaar gebruik gemaakt van de eerder genoemde aanbevelingen.

1. Leg de discussie open over de rol van de eigen geloofsgemeenschap en het functioneren van het kerkgebouw, naar alle (direct en indirect) betrokkenen. Wees eerlijk over de feitelijke situatie, maar geef ook ruimte voor nieuwe initiatieven. Betrek hierbij zo vroeg mogelijk andere partijen zoals de lokale overheid en omwonenden. Durf te dromen over een andere toekomst, maar houd wel rekening met de aanwezige belemmeringen.
2. Stem de plaatselijke wensen af op de regionale en landelijke beleidskaders van de kerkelijke organisatie en bepaal uw plaats daarin. Houd ook rekening met de bestuurlijke en juridische positie m.b.t. besluitvorming over het gebouw. In een fusietraject verandert die positie vaak. Overleg tijdig met het Bisdom¹⁰⁹ of RCBB¹¹⁰ over uw plannen, dat kan problemen in een later stadium voorkomen.
3. Stel vast in hoeverre het gewenst is om het kerkelijk gebruik op de locatie te handhaven, al of niet in combinatie met nevengebruik of functietoevoeging. Zo ja, zoek overeenstemming over de rol die u als lokale kerk wilt vervullen voor de omgeving. Zo nee, zoek overeenstemming over de gewenste voorkeur m.b.t. hergebruik. Ook de zoektocht naar een goede nieuwe toekomst voor het gebouw kan inspirerend zijn. De kans op succes wordt vergroot door een constructieve bijdrage van uw kerkgemeenschap.
4. Stel vast wat de mogelijkheden en kansen van uw specifieke kerkgebouw zijn, in verhouding tot uw eigen wensen en tot de behoefte van de omgeving. Gebruik hierbij ook de visie van buitenstaanders zoals een monumentenafdeling van de gemeente, omwonenden, kunstenaars en architecten, of een professionele quickscan. Zoek vergelijkingsmateriaal van

---

¹⁰⁷ www.amsterdam.vredeskerk.nl

¹⁰⁸ www.de-tribune.nl

¹⁰⁹ Bij de Rooms-katholieke kerken zijn de bisdommen eindverantwoordelijk. De bouw bureau's van de bisdommen zijn het aanspreekpunt; hier is ook relevante kennis voorhanden.

¹¹⁰ De Regionale Centra voor Behandeling van Beheerszaken zijn bij de PKN de aangewezen organisaties voor advies over gebouwenzaken.

voorbeelden elders, maar benut bij de keuzes de kracht van de eigen identiteit, het gebouw, de ligging en de plaatselijke situatie.

5. Zoek partners voor een levensvatbare 'coalitie', partijen met wie u wilt samenwerken in de toekomstige situatie of aan wie u de herbestemming toevertrouwt. Overeenkomsten in het 'beliefsystem'¹¹¹ zijn daarbij een belangrijk pluspunt, net als organisatorische en financiële draagkracht.
6. Wees in de samenwerking trouw aan uw eigen identiteit en geef uw wensen te kennen, maar laat ook ruimte voor de wensen en ideeën van anderen, zodat er een vruchtbare samenwerking tot stand kan komen.
7. Zorg voor een goede afbakening van taken en ga in overleg op zoek naar de meest geschikte financieringsbronnen voor de realisatie van de transformatie en de eventuele nieuwe eigendoms- of beheersstructuur. Een helder beeld binnen de planvorming van de verschillende betekenissen en functies van het kerkgebouw kan meerdere financieringsbronnen in zicht brengen.
8. Houd rekening met een lange looptijd voor het hele proces. Stel de start dus niet te lang uit.
9. Wees zuinig op belangrijke cultuurhistorische waarden; neem die zoveel mogelijk als uitgangspunt bij een transformatie. Zoek hiertoe vroeg in het proces overleg met deskundigen zoals monumentenafdelingen en de SKKN.
10. Geef ruimte aan creativiteit voor nieuwe vormen van gebruik en aanpassingen van het kerkgebouw, gun ook de samenleving speelruimte voor het vinden van een nieuwe toekomst voor deze gebouwen. Als een duurzame bestemming nog niet in zicht is kan tijdelijk gebruik nieuwe ideeën leveren en een oplossing brengen.

Toekomstbeeld

Tot slot de vraag waar het allemaal goed voor is, zo'n transformatieproces. Als het goed is levert het iets op, voor iedereen die erbij betrokken is. Een geslaagde transformatie geeft een nieuwe impuls aan een geloofsgemeenschap en haar maatschappelijke verantwoordelijkheid. Een geslaagde transformatie stelt het voortbestaan van het gebouw veilig, benut het belang, de schoonheid en de betekenis van het kerkgebouw, biedt nieuwe kansen voor de toekomst en verbetert het functioneren van het gebouw voor de omgeving. Een geslaagde transformatie kenmerkt zich door een open besluitvorming en een positieve samenwerking met alle betrokken partijen. Ze maakt op een goede manier gebruik van de creativiteit van vrijwilligers en professionals in de eigen gemeenschap en daarbuiten, van jongeren, buurtbewoners, kunstenaars, architecten en andere ondernemers. Een geslaagde transformatie maakt een verpieterd bouwwerk weer zichtbaar als een toonbeeld van visie, gastvrijheid en maatschappelijke activiteit, vol kansen voor kerk en samenleving. Voor het realiseren van zulke transformaties zijn misschien wel wat wonderen nodig, maar daar mag bij de inzet voor behoud van religieus erfgoed best op gehoopt worden.

---

¹¹¹ Zie eerder in dit hoofdstuk, bij 3 F

Bronnen en informatiepunten

Literatuur

Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties, aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders. Bijlage bij het Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties, 2008. Coördinatie Fons Asselbergs.

Behoudwaaier: Toekomst voor Religieus Erfgoed, uitgave Monumentenhuis Brabant 2008, te downloaden via www.monumentenhuisbrabant.nl

Converted Churches, Tectum Publishers, België 2007; rijk geïllustreerde uitgave met Engels/Frans/Nederlandse tekst en voorbeelden uit diverse landen in Europa.

De oude kaart van Nederland: leegstand en herbestemming; project van Rijksadviseur Cultureel Erfgoed Fons Asselbergs; uitgave van het Atelier Rijksbouwmeester, Den Haag, 2008

Een toekomst voor kerkgebouwen, deel 1: Handreiking voor de herbestemming van kerken, brochure van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2011

Een protestantse visie op het kerkgebouw, met een praktisch-theologisch oogmerk – Discussienota van de Protestantse Kerk in Nederland, sept. 2008

Geloof in de toekomst! – Strategisch Plan voor het Religieus Erfgoed; Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed, tekst Nico Nelissen.

Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten; van kerkelijk gebruik tot herbestemming. Uitgave van Vereniging Nederlandse Gemeenten en de Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen, 2008

Handreiking Roerend Religieus Erfgoed, online beschikbaar via www.handreikingroerendreligieuserfgoed.nl of www.hrre.nl

Herbestemmingswijzer, herbestemming van bestaand vastgoed, M. Hek, J. Kamstra, R.P. Geraerds; gemaakt in opdracht van PRC Bouwcentrum en TU Delft, 2004

Het kerkgebouw als religieus erfgoed, verslag van een publieksdag van de Fac. Katholieke Theologie van de UvT, gehouden in Utrecht in 2008; Theologische Perspectieven deel 2

In de duizend gezichten van Uw volk - Diocesane beleidsnota Bisdom Breda 2007

Kansen voor kerkgebouwen, Vragen en uitdagingen bij gebruik en herbestemming; uitgave van de PKN 2007 die tot stand kwam o.l.v. de Werkgroep Kerkbouw en de Task Force Behoud en Hergebruik Kerkgebouwen van de Protestantse Kerk Nederland.

Kerken, Kostbaar, Kwetsbaar, Kansrijk – Nieuwe vormen van gebruik als middel tot behoud, Haalbaarheidsonderzoek m.b.t. de gebruiksmogelijkheden van kerken in Noord-Holland, met name die van de SOHK, door Stadsherstel Amsterdam 2011

Kirchen im Wandel, Veränderte Nutzung denkmalgeschützter - Uitgave van Landesinitiative StadtBauKultur NRW 2010; met hoofdstuk over de Nederlandse situatie door Nico Nelissen. Te downloaden via www.stadtbaukultur-nrw.de

Nieuw elan – Omgevende kerk in Alkmaar, uitgave ter gelegenheid van het symposium 'Hergebruik van monumentale kerkgebouwen met behoud van de religieuze functie' door het Bisdom Haarlem in samenwerking met ingenieursbedrijf DHV, 2007

Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties, een inventarisatie vanaf 1970, uitgave van de Bisdommen Haarlem en Rotterdam en Bureau Belvedere, 2008. Coördinatie Nicole Roeterdink.

Onderzoek Transformatiewijzer, afstudeerproject Ari Stevens & Thomas de Ridder, Avans Hogeschool Tilburg, 2010

Religieus Erfgoedwijzer Gelderland, Gids tussen regels en mogelijkheden, Lilian Grootswagers Erfgoed.nu, 2010

SCP-Onderzoek: *Het bereik van het verleden, Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed*; Frank Huysmans en Jos de Haan, Den Haag 2007

Terugblikken, een eeuw in statistieken, Centraal Bureau voor de Statistiek, 2010

Kees Doevendans en Gert Jan van der Harst: *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap*, Zoetermeer, Uitgeverij Boekencentrum.

Ergün Erkoçu en Cihan Buğdacı: *The Mosque, Political, Architectural and Social Transformations*, uitgave van het NAI 2009

Gert Jan van der Harst: *Monumentale kerkgebouwen, een lust voor de kerk!*, Zoetermeer 2000

Theo L. Hetteema: *De missionaire gemeente: blijvend binnenste buiten? Een vergelijking tussen Hoekendijk en de Emerging Churches*. Verschenen in de bundel *Een lichte last, Protestantse theologen over de kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2010)

Door Jelsma: *Hoe verder met de godshuizen in Nederland?*, artikel in vakblad Vitruvius, jrg. 2 nr. 5, okt. 2008

Eisse Kalk: *Nieuw leven voor oude gebouwen – hergebruik kan sneller en beter*, Stichting Agora Europa 2010

Marisa J. Melchers: *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw. Functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving* – Promotieonderzoek, te verschijnen bij NAI-uitgevers in 2011

Lucie K. Morisset, Luc Noppen en Thomas Coomen: *Quel avenir pour quelles églises?/What future for which churches?*, uitgave van de Université de Québec, Canada 2006.

Nico Nelissen: *Herbestemming van grote monumenten, een uitdaging!*, Stichting Pandenbank Noord-Brabant en KU Nijmegen 1999

Frank Petter: *Profanum et Promissio : het begrip wereld in de missionaire ecclesiologieën van Hans Hoekendijk, Hans Jochen Margull en Ernst Lange*, Proefschrift Fac.Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, RUG 2002

Tessel Pollmann: *Herbestemming van Kerken, een ontvullend relaas*, CRM-reeks 3 Den Haag 1995

Tessel Pollmann: *Monumentale Gebouwen Herbestemd, restauratie, transformatie en hergebruik van grote complexen*, CRM-reeks deel 1, 1994

Paul Post: *Vorbij het kerkgebouw – De speelruimte van een ander sacraal domein*, Heeswijk 2010

Koen Raats: *Omdopen of slopen – besluitvorming rondom de herbestemming van kerkgebouwen*, Afstudeerscriptie Masteropleiding Planologie, UvA, 2010

Michel Remery: *Mystery and Matter. On the relationship between liturgy and architecture in the thought of Dom Hans van der Laan osb (1904-1991)*, Proefschrift Univ. Leiden 2011

Henk de Roest: *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten*, Zoetermeer 2010

Matthias Smalbrugge: *Opnieuw genieten*, artikel in Trouw 11-09-2010

Edward van Voolen en Paul Meijer: *Synagogen van Nederland*, met fotografie Willy Lindwer, Zutphen 2006

Dirk van Weelden: *De geestelijke stad*, lezing uitgesproken bij de presentatie van de architectuurprijsvraag voor een eigentijds spiritueel bouwwerk 'Bouwen voor de geest' in Dordrecht, 14 maart 2008.

Herman E. Wesselink: *Hemelse lust of torenhoge last, Kansen en problemen bij hergebruik van kerkgebouwen uit de periode 1850-1940*; Afstudeerscriptie Master-opleiding Erfgoed van Stad en Land, VU 2008

Mieke van Zanten: *Gids voor Behoud en Beheer van Kerkelijk Kunstbezit, een praktische handleiding*, uitgave van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, CRM-reeks deel 2, 1995

Media

- 'Kerk te koop', documentaire van Frans Bromet, uitgezonden bij NCRV Dokument, 21 en 28 januari 2008, Productie Bromet & Dochters
- 'Grote genade', documentaire van Lieza Röben, uitgezonden op L1 (Omroep Limburg) in maart 2010, Recht zo die gaat producties.
- 'Onze Schatten' – educatieve DVD en TV-uitzendingen voor jongeren over erfgoed, o.a. religieus erfgoed; www.onzeschatten.nl; Boschfilm Producties
- 'Heilige Huisjes', serie uitzendingen van NTR – Schooltv over gebedshuizen voor lessen levensbeschouwing in het basisonderwijs groep 6 en 7, met DVD en Handleiding; Fatusch Productions 2010

Internet

- www.erfgoednederland.nl/databank, Databank Financieringsregelingen van Erfgoed Nederland
- www.herbestemmingdrenthe.nl
- www.herbestemdekerkeninoverijssel.nl
- www.kei-centrum.nl, Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing, voorbeelden herbestemde kerkgebouwen
- www.kulturhus.nl, Kennisknooppunt Kulturhus, Dossier Kerk en Kulturhus
- www.cultureelerfgoed.nl, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- www.toekomstkerkgebouwen.nl, Taskforce Toekomst Kerkgebouwen
- www.placesofworship.eu
- www.kerkrecht.nl

Organisaties

Organisaties waar meer informatie te verkrijgen is over behoud, multifunctioneel gebruik en neven- en herbestemming van kerkgebouwen:

- Nationaal Programma Herbestemming, www.herbestemming.nu
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), www.cultureelerfgoed.nl
- Erfgoed Nederland, www.erfgoednederland.nl
- Nationaal Restauratiefonds (NRF), www.restauratiefonds.nl
- Monumentenwacht Nederland, www.monumentenwacht.nl
- Provinciale Erfgoedsteunpunten
- Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland, van belang voor vragen rondom behoud van het religieuze interieur, www.skkn.nl
- Platform Kerktuinen, www.kerktuinen.nl
- Oude Kerkenstichtingen
- Vereniging Beheerders Monumentale Kerken (VBMK), www.vbmk.nl
- Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de Protestantse kerk (VKB), www.kerkrentmeester.nl
- Bouwbureau's van de diverse Rooms-katholieke bisdommen
- RCBB's, Regionale Centra Behandeling Beheerszaken in de PKN
- CIO-k, Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, commissie kerkelijke gebouwen, www.cioweb.nl

---

Informatie over de auteur:

Door Jelsma

Mevrouw Th. (Door) Jelsma is werkzaam als onafhankelijk adviseur & publicist met specialisatie cultuur, religies en religieus erfgoed en is daarnaast vrijwillig actief voor het behoud van kerkgebouwen, waaronder drie jaar als lid van de Task Force Toekomst Kerkgebouwen. Meer informatie via www.doorjelsma.nl

© Door Jelsma 2011, overname van de tekst zonder toestemming van de auteur is niet toegestaan.